

יד הנדיב

נקודת חן

חקלאות נופית

האיכויות החזותיות של הנוף החקלאי בישראל

חלק א'

(טיוטא)

מוטי קפלן

נורית ליסובסקי

לירון אמדור

ירושלים אוקטובר 2001

תוכן העניינים

הקדמה
רקע כללי

פרק א - על נוף ועל נוף חקלאי

1. נוף
2. נוף חקלאי
3. על ההבדלים בתודעה בין הנוף הטבעי והחקלאי

פרק ב - מגמות בתפיסת הנוף החקלאי

1. תמורות בחקלאות
2. המשמעות הנופית והתרבותית של תהליך נטישת החקלאות
3. חשיפת האיזמים על הנוף החקלאי

פרק ג' - ערכי הנוף החקלאי

1. תפיסת הנוף החקלאי בארצות המערב
2. ערכים אסתטיים ותרבותיים
3. הנוף החקלאי כיוצר "אזורים שלווים"
4. הנוף החקלאי כמקום של מגע עם הטבע
5. הנוף החקלאי כמעטפת לערים
6. ערכים אקולוגיים של הנוף החקלאי
7. סיכום

פרק ד' - מושגי יסוד

1. נוף תרבותי
2. נוף ורנקולרי
3. נוף אתנוגרפי
4. סיכום

פרק ה' - שימור נופים חקלאיים בארצות המערב

1. שימור מול שינוי
2. אסטרטגיות לשימור נופים חקלאיים
- 2.1 תיעוד הערכה והצגה של הנוף החקלאי
- 2.2 מיפוי הנופים החקלאיים
- 2.3 הכנת תכניות מרחביות ומסמכי עמדה
- 2.4 עמותות ציבוריות וגופים ממשלתיים להגנה על נופים חקלאיים
- 2.5 ניהול נופים חקלאיים על ידי גופים ממשלתיים
- 2.6 תיירות מורשת ועסקים כפריים
- 2.7 שימור "מוזיאוני"

- 2.8 רכישת קרקע או זכויות בקרקע
- 2.9 סובסידיות ומיסוי מקל לחקלאים העוסקים בשימור
- 2.10 הגנה חוקית לאלמנטים בנוף החקלאי
- 2.11 שילוב אלמנטים מסורתיים בתכנון חקלאי מודרני
- 2.12 הכשרת חקלאים וגננים בטכניקות מסורתיות
- 3. סיכום

פרק ו' - תיעוד והערכה של נוף חקלאי

- 1. לכידות (integrity) של הנוף החקלאי
- 2. אלמנטים היוצרים תבניות נוף
  - 2.1 בריטניה - The Countryside Agency
  - 2.2 גרמניה - Landschaftsbild Hamburg
  - 2.3 האיחוד האירופי
  - 2.4 ארה"ב - רשות הגנים הלאומיים
- 3. אלמנטים בוני נוף חקלאי בישראל
  - 3.1 הארגון הפיסי של הנוף
  - 3.2 טופוגרפיה
  - 3.3 צמחייה
  - 3.4 דרכים וסירקולציה
  - 3.5 מערכות מים
  - 3.6 מבנים ואובייקטים
- 4. הערכת אלמנטים יוצרי תבנית נוף

פרק ז' - ערכים כלכליים של נוף חקלאי

- 1. ערכו של הנוף החקלאי לנדל"ן
- 2. ערכו של הנוף החקלאי לתיירות
- 3. ערכו של הנוף החקלאי לשימושי פנאי ונופש
- 4. ערכו של הנוף החקלאי לעסקים מקומיים
- 5. הכנסות ציבוריות מקרקע חקלאית - מיסוי
- 6. סיכום

פרק ח' – יחידות הנוף בישראל - היבטים של נוף חקלאי (חלקי)

- 1. הנחות יסוד
- 2. רקע תיאורטי - הבסיס המתודולוגי לקביעת חטיבות הנוף
- 3. קווים מאפיינים של "נוף חקלאי" ביחידות הנוף בישראל

הקדמה

ההכרה בתמורות העוברות כיום על החקלאות הנה נחלת רבים: קהילת המתכננים, הממסד החקלאי, החקלאים עצמם והציבור בכללו. תפקידיה של החקלאות להבטחת מזון ולנוכחות ולשליטה על חבלי ארץ רחוקים, הולכים ומתמעטים, ומאידיך עולה חשיבותה בשמירת שטחים פתוחים, יצירת נוף כפרי חקלאי פתוח, ואזורי חיץ וריאות ירוקות במדינה ההולכת ומצטופפת.

שינוי התפיסה, שאנו נמצאים כיום בעיצומו, מחייב היערכות וחשיבה מחודשת בנוגע לתכניה של אותה "חקלאות חדשה", חקלאות של נוף וסביבה. בניגוד לתפקידיה המסורתיים של החקלאות, ייצור מזון וסיבים שנדונו בכלים אגרוטכניים וכלכליים, הניתנים לרציונאליזציה, לכימות, למדידה ולהנמקה, הרי שתפקידים נופיים, אסתטיים ותרבותיים של החקלאות, נדרשים להיבחן באמצעים שונים לגמרי. כלים של הערכת נוף, עיצוב סביבה, ערכי מורשת ותרבות, תרומה מבחינת שירותי פנאי, נופש בחיק הטבע, תיירות וכיוצא באלו.

התמונה הופכת להיות מורכבת יותר, עקב הדרישה לשילובם של כל המרכיבים לעיל, במערכת החקלאית-כלכלית המקובלת, שהרי במעבר ל"חקלאות נופית" עדיין לא ניתן יהיה לוותר על תפקידיה המסורתיים של החקלאות בייצור מזון. השילוב בין שני נתיבי החקלאות יהווה בעתיד סוגיה בפני עצמה.

למרות ההסכמה הגורפת לצורך בתמורה, ובהסבת שיעור ניכר של החקלאות לחקלאות נופית, לא הוקדשה עד כה תשומת לב מספקת לפניה, מקומה ומעמדה של חקלאות זו בהיבט המחקרי והתכנוני גם יחד.

מה היא אותה חקלאות נוף, אלו נופים אנו חפצים לראות, ומי בכלל יהיו "הרואים", הבוחנים והמחליטים בדבר דמות הנוף והנופים החקלאיים עצמם. האם יהיו אלה נופים מסורתיים קלאסיים, כאלו המופיעים במסעות ותיאורי עולי רגל לארץ ישראל, בציוריה הקלאסיים של ארץ ישראל, בכמיהה ליצירת נופים של "ארץ התנ"ך", המהווים רקע לסיפורים ומאורעו שהתרחשו בארץ?

או שמא יהיו אלה נופי ראשית ההתיישבות, שדה החיטה מלוא העין, כרמי גפנים, פרדסים בשרון, מגדל המים המתנשא מעל גגות אדומים?

ומה בדבר רישומם של העמים שחיו בארץ, לצידו של העם היהודי, ואשר חלקם נוכח בה גם היום; הנבטים, הביזנטים, הערבים, הצלבנים, הבדווים והטמפלרים, אשר כל אחד מהם הטביע חותם משלו על נופה החקלאי של הארץ, ופעילותו מתייחדת בקווי נוף ואיפיונים משלה.

ומדוע יגרע חלקה של החקלאות המודרנית, תלם חרוש ארוך עד קו האופק, טרסות גדולות ורחבות, המחליפות את תרבות המדרגים הקטנים והמקוטעים, שדות כותנה וחמנית, ומה בדבר "נופי" חממות, לולים ורפתות, שהרי הללו אינם אלא מתקנים חקלאיים לכל דבר ועניין, ובמה הם שונים ממתקנים חקלאיים שהפכו להיות קלאסיים ומקובלים, כגון שומרות, גתות או בתי בד?

נמצאנו למדים כי ככל שהרצון לשקף את דמותה של הארץ על ידי הנוף החקלאי, הינו נכון וחיובי, הרי שהוא נתקל בשאלות כבדות משקל. שאלות אלו עולות בתודעת התכנון הישראלי לגווניו, אך לא גובשה להן עד כה משנה סדורה ולא ניתנו להן ניסוח והעמדה בהירה. דיון בשאלות אלו הינו כבסיס לקבלת החלטות, אשר לא יהיה מנוס מהן בעת הקרובה.

המחקר הנוכחי, יותר מאשר הוא מתיימר לתת מענה לשאלות הללו, מתכוון דווקא לעסוק במהותן, לדון במרכיביהן, ומתוך כך לנסות ליצוק תכנים ולתת קונקרטיזציה למושג הערטילאי למדי עד כה - "חקלאות נופית".

ובאשר לשאלות העולות אודות מהותה של "דמות הנוף החקלאי", אופייה, עיצובה וסגנונה, ודאי שאין ולא תהיה לכך תשובה אחת, חותכת ומדוייקת. יתר על כן, יתכן שדווקא ריבוי דיעות והשקפות יוביל לתוצאות מגוונות ועשירות יותר. כך או כך, בעבודה שלפנינו לא נתיימר לספק דמות נוף ספציפית, אלא להציב יסודות לניתוח של יחידות ותצורות נופים חקלאיים, תוך נסיון להכיר ולרדת למרכיביהם ולמאפייניהם של נופים טיפוסיים לחבלי ארץ שונים, המשקפים תקופות זמן ותרבויות חקלאיות שונות שרווחו בארץ.

רק מתוך הבנה של הזיקה בין הנוף החקלאי, קשריו עם המקום והעצמתו את "רוח המקום", ניתן יהיה ליצור מערכת קביעות והחלטות בדבר טיפוח נופים חקלאיים והתאמתם לחבלי ארץ שונים, ומתן תוכן לתיפקודה החדש של החקלאות.

רקע כללי

בעשור האחרון ניכרת המגמה של היחלשות החקלאות – שתוצאותיה, הפסקת עיבוד ונטישת חלקות חקלאיות. מנגד הולך וגובר הביקוש לקרקע לפיתוח - בעיקר במרכז הארץ. שני התהליכים יצרו לחץ חזק להפשרה של קרקע חקלאית והסבתה לבינוי. עד כה יצאו ממעגל העיבוד קרוב למליון דונם של קרקע חקלאית ועשרות אלפי דונם ממנה הופשרו ונבנו. החלטת מינהל מקרקעי ישראל בדבר שיתוף המחזיקים בקרקע ביוזמה ובזכות לפיתוחה, מאיצות את תהליכי הבינוי וההפשרה. שינויי היעוד בקרקע מחקלאות לבינוי, מהווה לחקלאי חלופה כלכלית עדיפה עשרות מונים על-פני המשך עיבוד הקרקע - כלומר לחץ נוסף להסבת קרקע לפיתוח. חלק ניכר מן המשבצות החקלאיות של היישובים החקלאיים נמצא בסמיכות לערים במישור החוף, ומהווה עתודת פיתוח טבעית להמשך התפשטות העירונית. זהו בתמצית תאור המשבר החריף העובר על החקלאות בישראל, אשר עלול להותיר אחריו מצב בלתי הפיך של מונוטוניות אורבאנית, פגיעה בנוף הפתוח וירידה כוללת באיכות החיים. המחקר הנוכחי הינו נדבך בשורת הצעות שינוי והערכות מחודשת של החקלאות, על מנת להתמודד עם המצב החדש אשר נוצר.

למגמות הנזכרות השלכות מרחיקות לכת על מצבה האקולוגי, החברתי, הנופי והתרבותי של מדינת ישראל. לקרקע החקלאית, בצד תפקידיה כמייצרת מזון עבור האוכלוסייה, קיימים תפקידים נוספים, שחשיבותם אינה פחותה. במישור האקולוגי - הקרקע החקלאית מאפשרת החדרה למי תהום, מונעת ומפרקת זיהומים, ומהווה מסדרון אקולוגי למעבר בעלי חיים וזרעי צמחים, שאינם יכולים להתקיים באזורים מעויירים. מבחינה חברתית - האזורים החקלאיים משמשים מקום של רוגע, מרחב של שלווה ושקט ומפלט מהמולת העיר. מבחינה נופית – עניינה המרכזי של עבודה זו - המרחב החקלאי יוצר דמות נוף הסובבת את מקומות היישוב, ובה ניתן לזהות עקבות של פעילות אנושית רבת שנים, שעיצבה את הטבע כחומר ביד היוצר. מבחינה זו לנופים חקלאיים יש ערך תרבותי רב - כיוצרים תחושת מקום, וכמספרים על חיי היומיום של האדם, במהלך ההיסטוריה.

תפקידיה של החקלאות נדרש להיות משולב בתכנון הארצי הכולל, התכנסות האוכלוסייה למטרופולינים מוגדרים, אמורה להותיר שטחים פתוחים במרכז הארץ ובצפונה, אשר ייעודם העיקרי יהיה החקלאות. חקלאות זו תייצר מזון ומוצרים מן הטבע, אך גם נוף פתוח, ריאות ירוקות, שימושי פנאי ורווחה, ואתנחתאות פתוחות בין מערכים אורבניים. המחקר שלפנינו, אמור לבסס ולהצדיק את קיומו של מצב אשר לפיו **האינטרס האורבאני – של מרבית הציבור בישראל, השוכן בערים - יביא להמשך קיומם של הנופים נחקלאיים, במקום להתחרות בהם ולכלותם.** הנופים החקלאיים מעשירים את הנוף, במופע שונה על-פי עונות השנה, השדות החרושים בסתיו, שדות ירוקים בחורף, חיטה זהובה באביב ושדות שלף ועליהם ערמות חציר בקיץ. שדרות עצים וגדרות מרעה בתוכם, נוף פסטורלי של בעלי חיים באחו, בסמיכות לאזורי מגורים, כל אלה ייצרו נוף עשיר ומגוון, ובסמיכות לתחומי היישוב.

המחקר הנוכחי בא לבסס את קיומה של החקלאות הנופית, על סמך ניסיון בינלאומי וחקר מקרים דומים, בהם הועבר מרכז הכובד של קיום החקלאות משיקולים כלכליים לשיקולים תרבותיים ועיצוביים והתאמתה של תצורת חקלאות זו לתנאי הסביבתיים של ישראל. תפקידו להוות פתח להרחבת העניין הציבורי בנופים החקלאיים הקיימים בישראל, דיון במאפייניהם וערכם, והצגת רעיונות ודרכים לשימורם ולטיפוחם.

פרק א - על נוף ועל ונוף חקלאי

טרם הדיון במאפייניו של הנוף החקלאי יש להגדיר תחילה שני מושגי יסוד המהווים את מושא הדיון - נוף, ונוף חקלאי.

1. נוף

מילון אבן שושן מתייחס למלה נוף בהגדרה קצרה: "1. סביבה, פנורמה, מראה טבע נרחב המשתרע לעין המשקיפה ממקום גבוה או ממרחק. 2. צמרת העץ". בספרות ניתן למצוא הגדרות מורכבות יותר למונח זה, לדוגמה: "נוף" מתייחס ברוב המקרים לקווי המתאר של פני השטח: "מעין מעשה תשבץ, שרכיביו הם בתשתית הגיאולוגית, הגיאומורפולוגית והקרקעית, לצד הצומח ועולם החי, שכולם קשורים ומותנים זה בזה ויוצרים תמונה שלמה ומורכבת" (פז, 2000, מצוטט על ידי ברו, 2001).

ניתן לזהות בשתי הגדרות אלו ארבעה מרכיבים למהותו של הנוף:

מרחב פיסי. המונח נוף מתייחס לחבל ארץ, לסביבה גיאוגרפית כלשהי.

טבע. הנוף קשור לטבע, או מהווה חלק ממנו, ומתייחס למאפיינים טבעיים כגון טופוגרפיה, קרקע, צמחיה וכו'.

קנה המידה. הנוף הינו סביבה פיסית נרחבת. אין מדובר באובייקט מצומצם בממדיו.

מראה. אחת הקונוטציות של המונח "נוף", במפורש או במובלע, קשורה בהתבוננות, בהתייחסות ויזואלית אליו. מכאן הקשר למלים כגון פנורמה, נוף ציורי, picturesque "יפה נוף, מושג כל הארץ" (תהילים, מ"ח ג').

ואכן ההקשר המקובל של המלה נוף בתרבות המערבית הוא של דבר מה יפה, מראה שראוי להתבונן בו. החברה מייחסת לנוף משמעות רבה, משמעות וחיובית על פי רוב, המופגנת בציורי נוף, תיאורי נוף בספרות ובשירה, תצלומים וסרטי קולנוע. תעשיית התיירות נבנית בחלקה הגדול מהרצון לחוות ולהתבונן בנופים מרשימים ומפורסמים. יציאה לנוף נחשבת כחוויה מרוממת רוח (כדאי להזכיר שהמלה "להניף" קשורה בשורש המלה "נוף"), מטהרת ומשחררת.

כחלק מתפיסה זו מתקיימת בחברה המערבית פעילות רבה שמטרתה לשמר את משאבי הנוף, בייחוד את המרשימים והדרמטיים שבהם. פעילות זאת באה לידי ביטוי בתיעוד הנוף, הכרזתו כמוגן באמצעים חוקיים ותכנוניים, לימוד ערכיו והצגתם לקהל באמצעים שונים. המחקר שלפנינו מהווה נדבך נוסף בפעילות זו של הסברה, חינוך, תיעוד ובסיס לשינוי חשיבה.

עם זאת, יש להבדיל בין שתי פרספקטיבות להתייחסות לנוף, המתקיימות זו בצד זו במחשבה המערבית. האחת רואה את הנוף דרך משקפיים אמנותיות, ויוצרת אידיאליזציה של הנוף (Landscape the idle). תפיסה זו עוסקת בכתיבה על הנוף, בציורי נוף, ובייחוס משמעויות דתיות או מסטיות לנוף, כמקור השראה (בהמשך נחזור להתייחס למגמה זו במסגרת המונח "נוף אתנוגרפי"). לעומתה, מסוף המאה ה-19 הולכת ומתפתחת מגמה אחרת המתייחסת לנוף כפי שהוא במצבו הפיסי (Landscape the real). מגמה זו היא ביסודן של התפתחות דיסציפלינות מדעיות שונות כגון אקולוגיה, זואולוגיה, בוטניקה, ניהול ושימור נוף. במושגים כגון "האקולוגיה של הנוף" (מושג אותו טבע הבינו-גיאוגרף הגרמני טרול 1939-) אין מדובר בנוף כמראה, אלא כמרחב פיסי בלבד (ברו, 2001).

Landscape (1984) Naveh & Liberman מצביעים על שני מקורות למונח האנגלי Landscape: המקור הראשון הוא במלה הגרמנית Landschaft שפירושה הוא נוף המרחב הכפרי, הכולל כפרים, גנים, שדות ונופי יער. המקור השני הוא Landskip שפירושו מראה נוף הכפר בציור ובתפאורת תיאטרון (מצוטט על ידי ברו,

2001). כלומר, המלה Landscape עצמה מכילה את עקבותיהן של שתי משמעויותיה המקובלות בחברה המערבית: מחד - המרחב הפיסי כשלעצמו; ומאידך - ביטוי האידיאלי באמנות ובתיאטרון.

שתי תפיסות אלו של הנוף יבואו לידי ביטוי בעבודה שלפנינו. מחד נעסוק בזיהוי האלמנטים היוצרים ומבנים את הנוף - אותם מאפיינים פיסיים הקובעים את דמותו וזהותו הייחודית, וקיימים לאורך זמן. במסגרת העבודה תוצע מתודה לזיהוי ותיעוד אלמנטים אלו, ועל סמך מתודה זו תעוצב "מפת הנופים החקלאיים של ישראל", שתתאר את מגוון הנופים החקלאיים הקיימים בארץ, ואת פיזורם במרחב. מאידך - נתייחס בהרחבה למשמעויות של הנוף החקלאי - השתקפות האדם בנוף, ההיסטוריה של הארץ, האמונות והאידיאליות של בניה ובנותיה. העבודה תעסוק במונחים כגון נוף תרבותי, נוף ורנקולרי ונוף אתנוגרפי, ותבחן את האופנים בהם הונצח הנוף החקלאי בתודעה, בספרות ובתרבות. אופנים אלו מהווים סיבה מרכזית לרצון לשמר את הנופים החקלאיים ההיסטוריים, ולשלבם במסגרות הפיתוח.

2. נוף חקלאי

הגדרה ל"נוף חקלאי" הקיימת בספרות היא: "נוף הנוצר כתוצאה מפעילות חקלאית" (ברו, 2001). הגדרה זו אף היא קצרה ולאקונית, ואף על פי כן מקפלת בתוכה עולם ומלואו. נובעות ממנה מספר שאלות עקרוניות, לדוגמא: האם כל פעילות חקלאית יוצרת נוף? כיום, הופכת החקלאות בישראל למתמחה יותר ויותר בתחומים עתירי ידע, אך "מצומצמי שטח" - חקלאות של מצעים מנותקים, פיתוח זנים ומיקרוביולוגיה. חקלאות זו אינה יוצרת נוף כלל, במובן של מרחבים בקנה מידה גדול. ומה בנוגע לחקלאות היוצרת נוף, אך הנוף הנוצר אינו נתפס על ידי האוכלוסייה כנעים לעין או ציורי? החקלאות המודרנית, המתבססת על חממות או שטחי מונקולטורה נרחבים אינה נתפסת, במקרים רבים, כנוף נעים לעין. להפך - במחקר שנערך בנורווגיה נמצא שהנשאלים העדיפו פחות מכל את הנוף החקלאי המודרני, מכלל סוגי הנופים שהוצגו בפניהם (ברו, 2001).

הנוף החקלאי לא זכה להגדרות רבות בספרות, ולכן יש ליצור הגדרה שתתאים למושג העבודה שלפנינו. מהו אותו נוף חקלאי בו אנו מעוניינים לעסוק? ודאי שמדובר בנוף העונה על ארבעת האלמנטים שהוזכרו מעלה - מרחב פיסי, בעל התייחסות לאלמנטים טבעיים, ובעל קנה מידה נרחב יחסית, המהווה מושא ראוי להתבוננות, כלומר מקיים מאפיינים ויזואליים הנתפסים על ידי הציבור כבעלי חן ויופי. בנוסף - מדובר במרחב בו עסק האדם בפעילות חקלאית - כלומר פעילות שמטרתה לייצר מזון או סיבים למטרות קיומו של האדם. פעילותו זו של האדם הותירה עקבות בנוף - היא שינתה אותו באופן נראה לעין המתבונן, ובקנה מידה רחב יחסית. הנוף החקלאי יכול שיהיה פעיל ומתפקד - מרחב בו מיוצרת, גם כיום, תוצרת חקלאית; אך יתכן שיהיה נוף חקלאי היסטורי - מרחב שאינו מתפקד היום מבחינת היצור החקלאי, אך עקבות הפעילות החקלאית שהתקיימו בו בעבר עדיין מתקיימות בו.

עם זאת, יש לציין שהגדרה זו לוקה בחסר בכל הנוגע לקביעה בדבר האיכויות הויזואליות והאסתטיות של הנוף החקלאי. לא ניתן לכמת את ההערכה הויזואלית של הנוף, וקשה לכן לקבוע א-פריורי אלו נופים חקלאיים יחשבו כמושכים. קשה לענות על השאלה מדוע בני אדם נהנים בכלל מהנוף? מחקרים שונים הצביעו על העובדה שנופים ניגודיים מושכים את העין האנושית. כמו כן נמצא שנופים חקלאיים משגשים או נופים פתוחים, המאפשרים למתבונן בהם לראות מבלי להיראות, נתפסים כמושכים. יתכן שהמשיכה לנוף קשורה במיומנות של הישרדות, לפיה נופים המייצרים מזון או מאפשרים שליטה על שדה הראיה נתפסים כמושכים יותר (Westmacott, 1976).

3. על ההבדלים בתודעה בין הנוף החקלאי והטבעי

מה בין הנוף הטבעי לנוף החקלאי? האדם נמצא בנוף הטבעי מתוך עמדה רחוקה, אחוז התפעלות, ולעיתים אימה. נופים טבעיים הם נופי בראשית, והם מעשה ידי שמים (במובן דתי או מטפיסי). הנוף החקלאי, מעשה ידי אדם, הנו קרוב אלינו, מוכר, אנושי, ידידותי. אנו מכירים בו את חותם האדם וטביעת אצבעותיו.

להבדלה זו בתודעתנו, בין הנוף הטבעי לנוף החקלאי, מצטרף קו נוסף המבדיל בין שני סוגי הנוף: הנוף הטבעי מתאפיין בתלילות, במופע הררי, גבעי, סלעי, אין בו "סדירות". הוא משתנה תדיר, תלול, קשה לתנועה ולאחיזה.

רובו של הנוף החקלאי, נמצא על פני מישורים, שהם ברורים, קלים לתנועה ולהתמצאות, משדרים מונוטוניות, שלוה ורגיעה. יתר על כן, גם כאשר מנצל אדם את הנוף ההררי לצורך עיבוד, הוא ממתן ומדרג אותו, מקטין את שיפועו, והופך את העקוב למישור.

כפועל יוצא, היחס לנוף הטבעי מתאפיין ב"יראת כבוד", הערכה, נקיטת אמצעי הגנה ושימור, איסורי פגיעה, והכרזת נופים יחודיים כ"שמורות טבע". הנוף החקלאי לא זכה לכך, לפחות עד לשנים האחרונות. כנוף אנושי מופר לא נתייחד לו מקום של הערכה, והוא נתפס כמובן מאליו, נכון וניתן לשינויים. זוהי הסיבה לפיגור ביחסה של החברה לנוף החקלאי. בעוד שתחיקה ביחס לנוף הטבעי, ובכללה הכרזת שמורות טבע, רווחת זה כ-150 שנה, הרי שהתודעה בדבר חשיבותו וערכו של הנוף החקלאי הינה חדשה יחסית.

בעבודות אשר העריכו ודרגו רגישות שטחים פתוחים בישראל, נקבעו דרגות רגישות גבוהות לנוף הטבעי ביחס לנוף החקלאי - למעט נופים חקלאיים דרמטיים דוגמת בקעת בית נטופה או בקעת החולה (קפלן ודיין 1996, קפלן 1998).

בעבודה זו נקבל כהנחת יסוד שהחקלאות המסורתית של ארץ ישראל, וכן ההתיישבות הציונית המודרנית, אכן יצרו נוף בעל ערך וייחוד, הן במשמעות אסתטית והן במשמעות תרבותית. על בסיס הנחה זו תוצע מתודולוגיה לתיעוד והערכה של נוף זה, יבחנו אמצעים לשימורו וטיפוחו, וייבחן מעמדו של הנוף החקלאי, כערך בפני עצמו במגוון תפקידיה של החקלאות.

פרק ב - מגמות בתפיסת הנוף החקלאי

1. תמורות בחקלאות

בעבר, הוותה החקלאות מגזר כלכלי מרכזי ולעיתים אף את המגזר הכלכלי היחידי - בחברה חקלאית ברובה. בתהליך בן עשרות ואף מאות שנים, הופכת החברה המערבית לחברה עירונית יותר ויותר. המגזר החקלאי תופס מקום שולי בלבד כמגזר כלכלי, והחקלאות שוב אינה משמשת ענף כלכלי רווחי. כתוצאה מכך, וכן מן המיכון בענף, התורם לצמצום בדרישה לידיים עובדות - הולך וקטן פלח האוכלוסייה המתפרנסת מחקלאות. מרבית האוכלוסייה חיה בערים, ועוסקת בתחומים רווחיים יותר - תעשייה ובעיקר שירותים.

תהליך זה, של מעבר מהכפר לעיר, ומחקלאות לתעשייה ושירותים, הינו חדש יחסית בישראל. עד סוף המאה ה-19 הייתה החברה בארץ ישראל אגררית ברובה, ומרבית הנוף היה כפרי וחקלאי. יתר על כן, התנועה הציונית חרתה על דגלה את ההתיישבות הכפרית, ואת ההפניה לחיים ולעבודה חקלאית. לפיכך, ועל אף שמרבית העולים היהודים לארץ ישראל במהלך המאה ה-20 התיישבו בערים דווקא, תפסה העבודה החקלאית והנוף החקלאי בישראל מקום חשוב ומרכזי, עד לשנים האחרונות ממש. תהליך העיור "השתלט" על נופי ישראל בזמן מאוחר יחסית למקבילותיו בארצות אירופה.

2. המשמעות הנופית והתרבותית של תהליך נטישת החקלאות

לתהליך העיור משמעויות נכבדות מבחינה סביבתית ונופית. החקלאים, שאינם מוצאים עוד את פרנסתם בעיבוד הקרקע, נוטשים את שדותיהם או מוכרים אותם לטובת פיתוח תשתיות ובנוי עירוני. מרחבים שהיוו בעבר שדות פורחים ופוריים - הופכים לשדות בור ופרא, לשוליים האחוריים של העיר הגדלה והולכת.

אבדן זה, של נופי החקלאות שהיוו בעבר את הרקע ה"מובן מאליו" של הפעילות העירונית, ויצרו את תחושת המקום והבית עבור תושבי העיר והכפר גם יחד, תופס מקום חשוב בסדר היום של מתכנני הנוף והעוסקים בשימור סביבתי בעולם כולו. אלו מצרים על תהליכי ההתדרדרות הסביבתית ואבדן מסורות עיבוד רבות בשנים. מכאן נובעת ההכרה בחשיבותה של החקלאות - לא רק כמייצרת מזון עבור האוכלוסייה - אלא כמייצרת נופים, מרחבים פיסיים מטופחים, כמעטפת להתיישבות העירונית. ערכים נוספים של החקלאות - כיוצרת בתי גידול ייחודיים ומקיימת ערכים אקולוגיים; כיוצרת סביבות מושכות לצורך נופש, בילוי ותיירות כפרית; ואף כמשביחה את ערכי הנדל"ן ורווחיותם של העסקים הממוקמים בסמוך לנוף חקלאי - מוצאים מקום חשוב יותר ויותר בתפיסה של משמעותה של הפעילות החקלאית בשנות ה-2000.

3. חשיפת האיזמים על הנוף החקלאי

עוצמתה הכלכלית של החברה העירונית מאפשרת לה להפעיל לחצים שונים על המגזר הכפרי. ניתן לומר, שהמרחב הכפרי נתפס כיום, בעיניהם של בני העיר, כמרחב ציבורי הבא לשרת את מטרותיהם; משטח שמטרתו לספק מזון לאיכר ובני משפחתו, הפך השדה החקלאי למרחב המשמש את הציבור העירוני: אם כעתודת קרקע להמשך תהליך העיור, או לשימושי פנאי ונופש.

אחת התוצאות של תהליך זה הוא לחץ מתמיד על משאב הקרקע החקלאית. הדרישות לקרקע הן רבות ומגוונות: מצד אחד - להתפתחות והתפשטות עירונית והרחבת תשתיות; ומצד שני - לשימור וטיפוח

ערכי טבע, וליצירת אזורי פארק לנופש ושימושי פנאי. כלל השימושים הללו מאיימים לצמצם, ואף לאבד כליל, את השטחים המיועדים לעיבוד חקלאי.

במקביל דורשת החקלאות מרחבי קרקע גדלים והולכים, לאור השימוש הנרחב במיכון ובטכנולוגיה מתקדמת בייצור. אמצעים אלו הופכים את עיבודן של חלקות קרקע קטנות לכדאי פחות מבחינה כלכלית. בכדי לשמור על תחרותיות בשוק, נדרשים החקלאים להרחיב את שטחי העיבוד שלהם, דווקא בזמן בו האיום עליהם, מצד שימושים אלטרנטיביים, גדל והולך.

איומים אלו זוכים לתשומת לב רבה במיוחד במדינות קטנות וצפופות אוכלוסין, כגון הולנד או בריטניה. עם זאת, יש לציין שאף במדינות גדולות בהרבה, דוגמת ארצות הברית, נמצא הנושא על סדר היום הציבורי, ו"אבדן הקרקע לטובת אספלט" מעורר דאגה בחוגים נרחבים. כאן פועלות עמותות וקרנות רבות שמטרתן רכישת קרקע חקלאית לשם שימורה (הנושא יוצג בהרחבה בהמשך המסמך American Farm Trust 2001).

איום נוסף על הנוף החקלאי המסורתי הוא מצד שיטות העיבוד המודרניות-ממוכנות. כאמור, קיימת כדאיות כלכלית לשימוש במיכון כבד בעיבוד החקלאי רק אם החלקות המעובדות הן גדולות למדי, גדולות בהרבה מהחלקות שהיו מקובלות בנוף המסורתי. קיים לחץ כלכלי על החקלאים המודרניים שנועד להגדיל את חלקות העיבוד. כתוצאה מכך - המרקם המסורתי של החלקות מטשטש ואובד. גבולות חלקות מסורתיות - כגון משוכות חיות, טרסות, גדרות אבן או תעלות מים - נהרסים ואובדים. החלקות הגדולות הופכות את הנוף למונוטוני ומשעמם למתבונן. אובדן האלמנטים הגובלים מטשטש את הייחוד של הנוף החקלאי המסוים, ואת היכולת לקרוא בו סיפור היסטורי או ביטוי תרבותי המשכי.

בעיה נוספת בשימור נופים חקלאיים היא חוסר המודעות להיותם אובייקטים הראויים לשימור, וחוסר מסורת של הערכה, טיפוח ושיקום של נופים אלו. שימור מבנים ואלמנטים ארכיטקטוניים מהווה מסורת רבת שנים באירופה ובארצות הברית. לעומת זאת, הנופים החקלאיים, על אף שהם מהווים עדות חיה להיסטוריה האנושית ולפועלו של האדם, לא זכו לתשומת לב מצד היסטוריונים או אנשי השימור. לדוגמה, שנת 1975 הוכרזה כשנת המורשת הארכיטקטונית של אירופה. כבר אז הובעה ביקורת על ידי אנשי תכנון, על כי הנופים הכפריים הוזנחו על ידי דעת הקהל (Weller, 1976). כלומר, הנופים החקלאיים נתונים לאיום ולשינוי מהיר ודרסטי מצד אחד, ומצד שני - הקהילה האמונה על שימור ערכי תרבות אינה רואה עצמה מופקדת על שימורם.

פרק ג' - ערכי הנוף החקלאי

הנוף "משמש כשתית או רקע לקיומנו הקולקטיבי"

(J. B. Jackson, מצוטט ב: Alanen and Melnick, 2000).

1. תפיסת הנוף החקלאי בארצות המערב

המגמות המכירות בחשיבותה של החקלאות כיוצרת נופים וסביבות מטופחות ומושכות, זכו מכבר להכרה בעולם התכנון בארצות המערב. תכניות רבות, העוסקות בפיתוח המגזר הכפרי, מתייחסות ושמות דגש על תרומת החקלאות לפיתוח ערכי טבע ונוף. לדוגמא, מגמה זו מצויה בבסיסו של מסמך המדיניות Rural Development Programme - the Netherlands 2000-2006 שהוכן על ידי ממשלת הולנד, בשיתוף פעולה עם האיחוד האירופי, כמסמך מדגים של מדיניות הפיתוח החקלאי של האיחוד האירופי לשנות האלפיים. מסמך זה מציג גישה עכשווית לטיפול במדיניות הפיתוח החקלאי, גישה המהווה תפנית מהגישות המסורתיות. גישה זו שמה את הדגש על פיתוח חקלאי בר קיימא, טיפוח ערכי טבע ונוף באמצעות המגזר הכפרי, ופיתוח מגוון של פעילות כלכליות בסקטור הכפרי. מסמך זה מזהיר על כך שהחקלאות תידרש להתאים עצמה מגוון של דרישות חברתיות, ביניהן - דרישות לשימור ערכי סביבה ונוף. הסקטור החקלאי יידרש להיענות לצורך הציבורי בנופים חקלאיים מטופחים (RDP, 2000). במסמכי משרד החקלאות ההולנדי נתפסים שימור הנוף ואספקת מקומות נופש, פנאי ושלווה לאוכלוסייה, כתפקידים מרכזיים של האזורים הכפריים. משרד החקלאות רואה לעצמו את המשימה לשמור על האיזון בין הלחצים השונים המופעלים על האזור הכפרי: מצד עיור ותשתיות, שימור טבע ונוף, אספקת שטחי נופש ופנאי לאוכלוסייה וייצור מזון (Ministry of Agriculture, Nature Management and Fisheries, 2001).

חלוצה בהכרה בחשיבותו של הנוף הכפרי היא בריטניה בה אגודות ועמותות, וכן גופים ממשלתיים רבים (דוגמת CPRW-the Campaign for the Protection of Rural Wales, the Countryside Agency, the Association for the Protection of Rural Scotland CPRE - Council for the Protection of Rural England) עוסקים בטיפוח של נופים חקלאיים כאלמנטים תרבותיים וויזואליים. הראשונה בהם, עמותת Protection of Rural England הוקמה כבר ב-1926, וחברים בה כיום כ-57,000 חברים. שימור הנופים החקלאיים תופס מקום מרכזי בסדר היום הציבורי, ואף במדיניות הממשלתית. במסמך שפורסם לאחרונה (UK Department for Environment, 2001) מזהיר המשרד לאיכות הסביבה הבריטי על הכרתו באלמנטים חקלאיים כגון גבולות השדות המסורתיים כבעלי ערך נופי, היסטורי וחברתי רב, ותורמים לזהות ויצירת תחושת מקום. לפיכך, מזהירה הממשלה כי קיימת חשיבות לשימור טיפוח של גבולות החלקות המסורתיות (גדרות חיות, טרסות אבן וכו') מצד חקלאים ובעלי קרקע. המודעות הציבורית לנושא הנוף החקלאי בבריטניה, הן מצד תושבי הכפר והן מצד האוכלוסייה העירונית, הינה גבוהה - במחקר שנערך לאחרונה הביעו 84% מהנשאלים דאגה בנוגע לגורלם של הנופים החקלאיים כתוצאה מיוזמות פיתוח באזורים הכפריים (The countryside Agency, 2001).

כיום, קיימת בבריטניה דרישה לשינוי חריף עוד יותר במדיניות. אם עד כה נתפסו החקלאים, ראשית כל, כיצרני מזון, הדואגים בנוסף לכך גם לנוף, כיום מושמעת הדעה שיש לראות בחקלאים מעל הכל יצרני נוף וסביבה מטופחת, הרשאים להפעיל עסק יצרני ורווחי בסביבה זו. דעה זו, ככל שהיא נשמעת קיצונית, כלולה במדיניותו של ה-Countryside Agency, גוף ממשלתי האמון על תכנון הכפר (the Countryside Agency, 2001).

מקומה של החקלאות כיוצרת נוף תופס מקום חשוב בסדר היום הסביבתי גם בגרמניה. במסגרת הצהרת הכוונות הנופית של ממשלת המבורג, לדוגמא, נתפס הנוף החקלאי כאימגו חשוב, התומך בפעילות העירונית. שמירת איכות החיים העירונית, בתקופות של גידול ופיתוח, תתקיים רק אם הנוף הסובב, שבמקרים רבים הוא נוף חקלאי, ישומר ויטופח. הנוף הסובב מהווה מרכיב חשוב בקביעת הקשר הרגשי בין התושבים והמקום בו הם חיים, ואת השתלבותם בחברה המתקיימת בנוף זה. העיר והנוף הסובב צריכים להיות מעוצבים כגוף אחד, מתוך ראייה כוללת של השפעותיהם ותפקידיהם ההדדיים. תמונה איכותית של עיר המוקפת בנופים חקלאיים וטבעיים היא, לפיכך אחת המטרות המרכזיות של התכנון בהמבורג (Landschaftsbild Hamburg, 1994).

דוגמא לעבודת תיעוד והצגה של נופים היא ה- Landschaftsbild-Hamburg מסמך שהוכן על ידי המשרד לפיתוח עירוני של ממשלת המבורג. מסמך זה סוקר את כלל הנופים בסביבותיה של המבורג, כשאחד מהפרקים הנרחבים בו מוקדש לנוף החקלאי.

ההכרה בחשיבותה של החקלאות כיוצרת נוף מגעת גם למדינות רחוקות. בפיליפינים עוסק אונסק"ו, ביחד עם משרד החוץ ומשרד התיירות ומשרד התרבות הפיליפיני, בשימור וטיפוח טרסות האורז האופייניות לאזור. פעילות זו החלה כבר ב-1995, והיא מתמקדת הן בשימור המבנה הפיסי של הטרסות, והן בשימור המרקם החברתי שהביא לבנייתן, ולעיבוד הקרקע באמצעותן, עד ימינו (UNESCO, 1995). טרסות אורז אלו הן מועמדות לרישום ברשימת נכסי המורשת העולמיים של אונסק"ו.

בין המדינות הנוספות העוסקות בשימור נוף חקלאי ניתן למנות את שוודיה, קובה, דנמרק, צ'כיה, ארצות הברית ועוד רבות אחרות.

2. ערכים אסתטיים ותרבותיים

מחקרים שנערכו באירופה (Strumse, 1994 מצוטט אצל ברו, 2001) העלו שהציבור בוחר בנוף חקלאי מסורתי, בו התערבות האדם מתונה יחסית, כצורת נוף מועדפת. הנוף הזוכה להעדפה נמוכה הוא נוף חקלאי מודרני, הכולל מבנים ומחסומים שונים. בישראל מחקרים ראשוניים (ברו, 2001) מצביעים על כך שהציבור תופס את הנוף החקלאי כבעל ערך חיובי, ומעוניין להגן עליו מפני פיתוח מואץ.

ההכרה בחשיבותה של החקלאות כיוצרת נוף וכאלמנט תרבותי - ולא רק כיוצרת מזון - הוטמעה זה מכבר בתכניות מרחביות, לאומיות ואזוריות, במדינות שונות בעולם. התכנית לפיתוח כפרי של הולנד (Rural Development Programme, the Netherlands 2000-2006) רואה בטיפוח ושיפור איכויות טבעיות ונופיות את אחד התפקידים החשובים של החקלאות, ומכריזה על כך כאחת משש מטרות התכנית. בין יעדי המשנה של התכנית נמנים: שימור ערכים טבעיים ונופיים; הכוונת הפעילות החקלאית כך שהיא תתרום לאיכויות המרחב הכפרי; הכנת תכנית לאומית לתבניות נוף (national landscape pattern) - כל זאת בתכנית שמטרתה הראשית היא פיתוח הסקטור הכפרי והחקלאי. מטרת העל של התכנית הוגדרה כ"הכנת המגזר הכפרי למאה ה-21 תוך מציאת איזון בר קיימא בין פונקציות כלכליות, ודרישות ערכי הטבע, הנוף, המים והסביבה".

האיחוד האירופי הכיר באיומים ובפוטנציאל הטמון בנוף החקלאי במסגרת מסמך המדיניות אג'נדה 2002 (Agenda 2000 - the European Union programme for future policy and funding). במסמך זה מצהיר האיחוד האירופי על מדיניות שמטרתה לשנות את כיוון התפתחותה של החקלאות, מתוך הכרה בכך שבעתיד המגזר הכפרי ימלא תפקידים חשובים מבחינה סביבתית וחברתית - כספק של שירותי נופש ופנאי לאוכלוסייה העירונית. תחזית זאת טומנת בחובה איומים, אך גם הזדמנויות, ועל הסקטור החקלאי להתמודד ולהתאים עצמו אליה (RDP, 2000).

מקום נוסף בו ניתן למצוא ביטוי למגמה זו הוא המבורג, גרמניה. כאן מבוטא עיקר החשש מניצולם של בני העיר את האזורים החקלאיים, כשטחים פתוחים דווקא. בקרבתה של העיר המבורג קיים שטח בן כ-100 קמ"ר (ה- Vier-und Marschlande) בו השתמרה מסורת של עיבוד חקלאי בעל מאפיינים היסטוריים. בתכניות העיר המוקדמות הוכר שטח זה כשטח פתוח, בקטגוריה של נופש ופנאי. תכנית הנוף המעודכנת של המבורג, שהוכנה במהלך שנות ה-90, שינתה את הגדרתו של שטח זה. מתוך הכרה בערכו התרבותי של הנוף החקלאי ההיסטורי הקיים באזור, הוגדר השטח ספציפית לצורכי חקלאות, מתוך דגש על שימור נופי התרבות הללו. מתכנת הנוף של המבורג הסבירה זאת במלים: "שטחי פארק ונופש קיימים בכל מקום, ובכל מקום הם נראים פחות או יותר אותו הדבר; הנוף החקלאי של ה- Vier- und Marschlande הוא ייחודי להמבורג. כשתושב העיר רואה את הנוף הזה הוא מרגיש בבית. לכן קיים צורך לשמר את השטח כנוף חקלאי, ולא כשטח פתוח גרידא" (Soerensen, 2000).

בריטניה מכירה בחשיבותם של נופים חקלאיים כיוצרים ומרחיבים את המגוון הנופי במדינה. תשומת לב רבה ניתנת שם לתיעוד אופיו הייחודי של כל אזור ואזור, על המסורות החקלאיות הייחודיות לו (The Countryside Agency, 2001).

גם דנמרק מכירה בערכים הנופיים שהחקלאות מייצרת. במסמך מדיניות של המשרד לאיכות הסביבה הדני מוזכרת חשיבותה של החקלאות כנעצבת את הנוף בדנמרק, ואת כוונתה של הממשלה לטפח חקלאות בת-קיימא בכדי לשמר ערכים אלו (Miljo & Energi Ministeriet, 2001).

3. הנוף החקלאי כיוצר "אזורים שלווים"

ערכים נוספים של הנוף החקלאי קשורים להיותו מקום של רוגע ושלווה, הרחק מהמולת העיר ודחיסותה. הדגש על שימור האזורים החקלאיים כ**אזורים שלווים** קיים בבריטניה. כאן, עמותות שונות (דוגמת ה- Council for Protection of Rural England) חרתו על דיגלן את שימור האזורים השלווים. הן עוסקות במיפוי אותם אזורים בהם האדם אינו רואה או שומע את המולת העיר, ובהם אין מגע עם כבישים סואנים או עם ריכוזי אוכלוסייה. הן עוקבות אחר ההתדרדרות והפיחות במרחבים השלווים הללו, על ידי יצירת "מפת האזורים השלווים" של ברטניה. בהשוואה למצב בשנות ה-60 של המאה ה-20, נראה שהאזורים השלווים בבריטניה הצטמצמו ב-20% (CPRE, 2001).

במקביל, פועלות עמותות אלה להפיכת האזור הכפרי ל"שלוי" יותר - על ידי הפחתת מהירות הנסיעה המותרת בכבישים הכפריים, למשל. כיום, המדיניות הממשלתית בבריטניה תומכת בהגבלת מהירות הנסיעה באזורים כפריים ל-30 קמ"ש בלבד. כ-35% מהרשויות המקומיות אכן מיישמות מדיניות זו. העמותה לשימור אזורי הכפר בבריטניה פועלת להרחבת האזורים הללו.

להיבט זה של "שלווה הנוף" קיימת חשיבות יתר בין תפקידי הנוף החקלאי בישראל. הנוף הישראלי מצטיין בשונות גבוהה, במעברים חדים ובריבוי מוקדי התערבות - בינוי והפרה על ידי האדם.

הנוסע בכבישי הארץ צופה במראות מתחלפים במהירות רבה, שניתן לאפיינה כ"אי שקט" בנוף, וזאת גם באזורים רחוקים ומבודדים.

"נוף חקלאי" עשוי לתרום שקט ורגוע לאיכות החזותית, ולרוגע אנושי. במדינת ישראל בה במאורעות רודפים זה אחר זה וברוח התזזית האופפת את הקיום האנושי בה, ראוי ורצוי לטפח אלמנט של שלווה, שיש לו ביטוי מובהק בנוף החקלאי.

מבחינה זו תהא תרומתו של הנוף החקלאי גבוהה מזו של הנוף הטבעי, בהיותו מעצם אופיו מישורי, מתון וחסר דרמטיות. בהמשך העבודה ידון בפירוט נושא זה של אלמנט ה"רוגע" בנוף.

4. הנוף החקלאי כמקום מפגש עם הטבע

הנוף החקלאי הוא המקום בו - עבור מרבית תושבי המדינה - מתקיים הקשר עם כוחות הטבע ותחלופת העונות. השינויים האקלימיים העוברים על השטחים הפתוחים במהלך עונות השנה מופגנים בנוף החקלאי. עונות של חריש, של זריעה, של צמיחה ולבלוב, פריחה, הפקת פירות, קציר, דעיכה וקמילה, וחוזר חלילה - כל מעגל החיים וההתחדשות בא לביטוי מובהק בשדה החקלאי. בשטחים הטבעיים, או לחילופין בשטחי בור מוזנחים בשולי היישוב, מעגלים אלו אינם לידי ביטוי בולט עד כדי כך. השטחים החקלאיים הם אלה שמציגים באופן בולט ומושך את מחזוריות והמשכיות החיים.

5. הנוף החקלאי כמעטפת לערים

לעיתים גובלים הנופים החקלאיים בערים עצמן, והם מהווים את המסגרת לעיר. במקרה זה, הנופים החקלאיים משפיעים ישירות על איכות החיים בערים. נופים עשירים ומטופחים יוצרים תדמית גבוהה, וחוויה נופית מתמידה למתגוררים בעיר. כמו כן, הם יוצרים תחושת שייכות, ומגבירים את הלכידות החברתית נוכח נוף תרבותי משותף. לבסוף - נופים חקלאיים מטופחים משפרים את ערכי הנכסים בעיר, כתוצאה משיפור איכות המגורים והפעילות העסקית הסמוכה להם. לפיכך - טיפוח הנוף החקלאי הסמוך לעיר מהווה מטרה מרכזית בתכנון העירוני עצמו, מטרה שאומצה במסגרת תוכניות שונות בעולם. לדוגמא, תכנית הנוף של המבורג, גרמניה תופסת את הנופים החקלאיים העוטפים את העיר כמקום של זיכרון היסטורי, וכמעבר מדורג המוביל את המתהלך בו מהעיר אל הטבע (STEB, 1994).

יצירת נוף כפרי בעל ערכים גבוהים יותר היא אחת המטרות של ה-Countryside Agency בבריטניה. גוף זה מכיר בעובדה שדווקא סביב הערים, במקום בו הנוף החקלאי נדרש ביותר כמקום של רוגע ושלווה, אף קשה ביותר לטפח חקלאות, בשל זיהום עירוני ונדלזים מכוון. סוכנות הכפר הבריטית מקדישה מאמצים לשיפור אזורי החקלאות סביב הערים, יחד עם אזורי פארק ואזורים טבעיים, ולהרחבת הנגישות של אנשי העיר אליהם (the Countryside Agency, 2001).

6. ערכים אקולוגיים של הנוף החקלאי

מן המפורסמות היא שלנופים חקלאיים מסורתיים קיימים ערכים אקולוגיים גבוהים (אילן, 1997, the European Commission, 2001). נופים אלו מקיימים בתי גידול ייחודיים, למשל במשוכות החיות המפרידות בין החלקות, ויוצרים אזורים של מגוון ביולוגי נרחב באזורי המפגש (ecoton) בין השדות המעובדים ולאזורים הטבעיים. הערכים האקולוגיים הנוצרים על ידי החקלאות זכו להכרה במדינות אירופה, ומשמשים כחלק מהמוטיבציה למעבר לחקלאות אורגנית, המהווה כיום פלח כלכלי חשוב במגזר החקלאי בארצות אלו. לעומת זאת, החקלאות המודרנית, שאינה בעלת ערכים נופיים גבוהים, אחראית לפגיעות רבות במערכות הסביבתיות. פיתוח חקלאות נופית עשוי, לפיכך, לתרום לשימור אקולוגי של הסביבה.

בנוסף יש לציין שנטישת נופים חקלאיים אינה משחזרת את האקוסיסטמות והנופים הטבעיים. נופים מסורתיים, בהם אזורים טבעיים וחקלאיים משמשים בערבוביה, מקיימים שווי משקל אקולוגי וסביבתי יציב. סביבות אקולוגיות אלו ישמרו רק כל עוד החקלאות ממשיכה להתקיים. הפסקת החקלאות עלולה להביא להרס גם של היחידות הטבעיות, שנשמכו עליו לאורך השנים (the European Commission, 2001).

הפניה לחקלאות אורגנית היא אחת מהדרכים בהן בוחרים חקלאים בארצות רבות בכדי להשביח את רווחיות החקלאות. בארצות אירופה, במדינות כגון בריטניה, גרמניה ואוסטריה, קיים שוק גדל והולך למוצרי חקלאות אורגנית. לעיתים, כמו למשל בגרמניה, הממשלה מעודדת ותומכת פיננסית באופן נרחב במעבר של חקלאים מעיבוד מודרני לעיבוד אורגני (Soerensen, 2001). יש להניח שמגמה זו תגיע, אמנם באיחור, גם לישראל, והחקלאות האורגנית תיהפך לפלח חשוב בסך הייצור החקלאי.

יש לעמוד על העובדה שלחקלאות המסורתית, על מאפייניה השונים, קיימת חשיבות אקולוגית רבה. חלק מהאלמנטים הנפוצים בחקלאות המסורתית (כגון משוכות חיות ושוברי רוח) מהווים בתי גידול ייחודיים, ו"מסדרונות אקולוגיים" למעבר בעלי חיים ברחבי השטח החקלאי. כמו כן, אזורי המפגש בין השדה המסורתי והשטח הטבעי מהווים אקוטון (ecoton) מובהק - אזור שוליים ומפגש בין שתי סביבות טבעיות שונות, בהם, בדרך כלל מתרכז מגוון מינים עשיר במיוחד. כלומר, החקלאות מסורתית, או מקבילתה המודרנית - החקלאות האורגנית - בה אין משתמשים בחומרי הדברה, מעודדת את המגוון הביולוגי, ומכאן חשיבותה האקולוגית המרכזית (אילן, 1997).

השאלה המתעוררת כאן היא, האם המעבר של חקלאים קונבנציונאליים לחקלאות אורגנית עשוי לתרום לשימור הנוף החקלאי? במחקר שנערך לאחרונה בבריטניה (the Countryside Agency, 2001) נמצא שחקלאים הפונים לעיבוד אורגני מאמצים גם דרכי ניהול המיטיבות עם הנוף הכפרי. החקלאים האורגניים עוסקים באופן אקטיבי, יותר מעמיתיהם הקונבנציונאליים, בשיפור נוף החווה. החקלאים האורגניים עסקו בשתילת עצים, טיפוח משוכות חיות ויצירת גופי מים. לחקלאים האורגניים מודעות רבה יותר לנושאים סביבתיים, ולכן הם עשויים לעסוק בשימור אלמנטים נופיים היסטוריים, ובטיפוח אלמנטים חדשים, יותר מעמיתיהם הקונבנציונאליים.

7. סיכום

המגמה לשימור ערכי טבע ונוף היא תופעה חדשה יחסית בעולם המערבי. המרחבים הראשונים שהוכרזו לשימור, בדמות גנים לאומיים, הוכרזו כך בארצות הברית במחצית השניה של המאה ה-19 בלבד. ההבחנה הדקה בין סוגים שונים של מרחבים נופיים לשימור - שמורות טבע, גנים לאומיים, אתרים ארכיאולוגיים, שטחי נופש ופנאי וכדומה - היא מאוחרת אף יותר. רק בשנים האחרונות הולכים ותופסים הנופים החקלאיים מקום חשוב במסגרת ההבחנות הללו. מרחבים, שהוגדרו בעבר כ"שטחים פתוחים" גרידא, זוכים להגדרה מדוקדקת יותר בתכניות מתאר, המייעדת אותם ספציפית לחקלאות בעלת ערכי נוף. הערכים הרבים של החקלאות הנופית הם ההופכים אותה לייעוד בעל חשיבות גדלה והולכת.

החקלאות הנופית כוללת בתוכה מצרף של ערכים רבים ושונים, שכל יעוד אחר מתייחס אך לפן אחד בלבד מביניהם. שטחי נופש ופנאי מספקים ערכים חברתיים בלבד; שמורות טבע - ערכים אקולוגיים; גנים לאומיים ואתרים ארכיאולוגיים - ערכים תרבותיים והיסטוריים בלבד. ואילו החקלאות הנופית מספקת נוף, בצד תחושת מקום והיסטוריה, שירותי נופש ופנאי, ערכים אקולוגיים, וכמובן - מזון, כל זאת גם יחד. אף לא אחד מהיעודים שנמנו מעלה, המקובלים יותר בספרות התכנונית ובתכנונית מרחביות, אינו מספק ערכים כה רבים בבת אחת. לפיכך ראוי שהחקלאות הנופית תמצא את מקומה כיעוד לגיטימי במסגרות התכנון בישראל. תכנון נכון של הנופים החקלאיים יאמץ גישה רב-תכליתית, שתשיא את אפשרויות השימוש בנוף, למגוון מטרות.

פרק ד' - מושגי יסוד

נוף תרבותי, נוף ורנקולרי, נוף אתנוגרפי

טרם תיאור התהליכים שעברו על הנוף החקלאי, ואמצעים שננקטו במדינות שונות בעולם לשימור ערכיו, יש להבחין ולהגדיר מספר מושגי יסוד, בעזרתם ניתן להעריך ולהסביר את חשיבותו של הנוף החקלאי ואת הסיבות והמניעים לשימורו. כאן ניתן להבחין בין שלושה מושגי מפתח: נוף תרבותי; נוף ורנקולרי; ונוף אתנוגרפי. ניתן לומר שהמניע לשימורו של הנוף החקלאי בישראל הוא ערכו התרבותי והאתנוגרפי גם יחד.

1. הנוף החקלאי כנוף תרבותי

הטבע והאדם נתפסים, לעיתים קרובות, כשני הפכים - קצוות שונים. בקצה האחד מצוי הטבע - הפראי והחופשי ממגע יד אדם. בקצה השני מצויה התרבות - הכוח היוצר, המכוון על ידי האדם החושב, המובדל, ולעיתים מנצל, את הטבע הפראי (Alanen and Melnick, 2000).

הנוף התרבותי הוא נקודת הביניים שבין הטבע והאדם, ומקום המפגש ביניהם. ה"גן", שבלשונות רבות קשור סמנטית בקונספט של הגנה, משמש תמיד כמקום בו מתנהלים היחסים שבין האדם והטבע. בנוף החקלאי הטבע והאדם אינם הפכים, או נקודות קצה סותרות, אלא שני אלמנטים הנמצאים ביחסים הדדיים, משפיעים תדיר זה על זה, כאשר הנוף הוא התוצר המשותף של שניהם.

ניתן להגדיר את הנוף התרבותי כ"יצירה פיסית ובעלת מאפיינים מובחנים של היחסים המורכבים בין קהילה אנושית נתונה המיישמת מספר העדפות תרבותיות על מערך מסוים של נתונים טבעיים" (Alanen and Melnick, 2000) הגדרה אחרת מובאת על ידי UNESCO במסגרת the World Heritage Lists: "נוף תרבותי הוא נוף השומר על תפקיד חברתי פעיל בחברה העכשווית, הקשור לדרכי חיים מסורתיות, ושב תהליך ההתפתחות האבולוציוני עודנו מתרחש. אף על פיכך, נוף זה מציג עדות פיסית משמעותית להתפתחותו לאורך זמן" (מצוטט על ידי Soerensen, 2001). ההגדרה של אונסק"ו מתייחסת פחות לפועלו של האדם בטבע, ויותר להמשכיות ההיסטורית ולכוח החיות של הנוף, המוסיף להתקיים.

נופים תרבותיים קיימים כמעט בכל מקום בו הפעילות האנושית השפיעה על הטבע. בדרך כלל מדובר בסביבות בהן קיימת השפעה אנושית - מארגנת, מעצבת ומנצלת - על אלמנטים טבעיים. נהוג לראות בסביבת ביניים, המציגה באופן מאוזן את הטבע על תנאיו הכובלים והמגבילים, ואת הפעילות האנושית המתמודדת עימם, את הדוגמא הטובה ביותר לנופים תרבותיים. עם נופים אלו נמנים הגנים, הפארקים העירוניים הגדולים, וכמובן - הנופים החקלאיים. הגדרה מרחיבה יותר תכלול בנופים התרבותיים גם את הנופים הטבעיים-פראיים (wilderness) שהשפעת האדם עליהם היא באמצעות מדיניות של שימור והגנה או באמצעות תעשיית התיירות המשווקת נופים אלו כמוצרי צריכה; ובנקודת הקצה השניה - ניתן לראות את הערים ואת הנוף האורבני (cityscape) כסוג של נוף תרבותי, שכן אף הוא מושפע במידה רבה, מהסביבה הטבעית בה הוא התפתח.

התרבות נתפסת כסוכן, או כאומן, האזור הטבעי הוא המדיום או בד הציור, והנוף התרבותי הוא היצירה (הגדרה של Sauer 1925 מצוטט ב- Alanen and Melnick, 2000).

לנופים החקלאיים מקום מרכזי בקרב הנופים התרבותיים, שכן הם המקום בו יחידות טבעיות נרחבות באות לידי שימוש ועיצוב על ידי האדם. בהקשר זה יש לציין שהמלה האנגלית culture מקורה במלה הלטינית colere שמשמעותה - לטפח, לדאוג ולגדל. הטופוגרפיה, הצמחייה, הקרקע והמים הם

אלמנטים טבעיים, ההופכים, באמצעות עבודה חקלאית, טיפוח, ודאגה, לגנים, חלקות שדה, מטעים, גדרות חיות, טרסות, שבילים, תעלות ניקוז, בריכות אגירה, ועוד - כולם אלמנטים של הנוף התרבותי החקלאי (Alanen and Melnick, 2000). קנה המידה הניכר של הנוף החקלאי, העוטף את מרבית היישובים בארץ, מאפשר ללמוד את ההשפעה מרחיקת הלכת של האדם על הטבע מחד, את ההגבלות שהסיבה הטבעית מציבה לאדם, ואת המסורות השונות שהתפתחו לשם התמודדות עם מגבלות אלו במשך תקופות ובתרבויות השונות שמצאו את ביטויין בארץ.

ההשפעות ההדדיות בין הטבע והאדם, המוצאות ביטוי בנופים החקלאיים, מקורן במספר תחומים:

הטבע - יוצר את תנאי הבסיס לחקלאות, תנאים שלעיתים הם מאפשרים ותומכים, ופעמים אחרות הם מגבילים:

האקלים - שלעיתים הוא ממוזג ותומך בגידולים החקלאיים, ופעמים אחרות הוא קר מדי או חם מדי, ולכן מאפשר קיומם של במדבריות בלבד;

הטופוגרפיה - שלעיתים היא שטוחה ומאפשרת שדות נרחבים, אך לעיתים היא תלולה, ודורשת פיתוח של טכנולוגיית ריבוד ליצירת משטחים מאוזנים, ולמניעת סחף הקרקע;

הקרקע - קרקעות פורייות, יציבות ועמוקות יחסית, ובעלות הרכב כימי ואורגני התומך בצמחיה הן הכרחיות שלם עיבוד חקלאי, וכאשר הן אינן קיימות באופן טבעי - מתפתחות טכניקות שונות להופכן לכאלה;

זמינות המים - אם במשקעים ואם במעיינות או נחלים. אספקת מים לקויה עשויה לעצור את ההתפתחות החקלאית, או להביא לפיתוח טכניקות של השקיה והסעת מים ממקורות מרוחקים;

הצמחייה המקומית - משפיעה על הרכב המינים הנמצאים בשימוש בחקלאות, בייחוד בתקופות מוקדמות בהן העברת צמחים ואינטרודוקציות היו מקובלות פחות. כמו כן משפיעה כמות והרכב הצמחייה הטבעית שמחוץ לשדות על סחף הקרקע, וכך בעקיפין, על אפשרויות העיבוד.

האדם - משפיע הדדית על הטבע, דרך המבנה החברתי וההתפתחות הטכנולוגית בה הוא נמצא. ניתן לאתר את ההשפעה הזו במספר תחומים:

טכנולוגיה - כמות הידע הטכנולוגי שנצבר בקרב החקלאים מאפשר להם להתמודד טוב יותר עם המגבלות הסביבתיות בהן הם נתונים. טכניקות של השקיה, יצירת רבידות במדרונות הרריים, סיכור ואגירת מים, מיכון העיבוד - באמצעות מחרשות שונות, דישון או הדברה כימית, שימוש בחממות - משפיעים על ההרכב הויזואלי של הנוף ישירות, או בעקיפין - על ידי צמצום מגוון המינים הטבעיים המתקיימים בו. הטכנולוגיה החקלאית היא הגורם המרכזי המתווה את השפעתו של האדם על הנוף החקלאי, אך קיימים גורמים נוספים, מתחום החברה והפוליטיקה, המשפיעים לא פחות.

המבנה החברתי - החלוקה המעמדית בתוך החברה, ומבנה השארות והירושה, קובעים אף הם את הרכבו של הנוף החקלאי. חברות מעמדיות, בהן העם מתחלק לקבוצה שלטת מצומצמת של בעלי אחוזות, לעומת ולקבוצה שניה של אריסים וצמיתים, יוצרות נוף חקלאי שונה לגמרי מחברות שוויוניות יותר. החברות הראשונות יצרו נוף של אחוזות נרחבות, ואילו האחרונות - נוף של חוות קטנות, המעובדות כל אחת על ידי בעליה. מנהגי ירושה "ריכוזית", בה הירושה הוא הבן הבכור בלבד, תשמר לאורך זמן את גודל החלקות והגיאוטרפיה שלהן. בחברה בה כל הצאצאים יורשים - החלקות יחולקו ויקטנו לאורך זמן, והמרקם החקלאי יעבור שינוי מתמיד.

פוליטיקה - למידת ריכוזיות השלטון, חוזקו ועושרו, קיימת חשיבות רבה ביצירת הנוף החקלאי. מפעלי הקשיה או ניקוז נרחבים, לדוגמא, נדרשים לשלטון ריכוזי חזק שיזום, ינהל ויפקח עליהם. בארץ ישראל

ניתן לראות שלכל אורך ההיסטוריה, כאשר השלטון המרכזי נחלש, הוזנחו יחד איתו מערכות ההשקיה שאפשרו את פיתוח החקלאות בספר המדבר. בזמנים אלו צומצם הנוף החקלאי, והמדבר השתלט על שטחים נרחבים יותר (רייפנגרג, 1950).

היבט אחר בו הפוליטיקה קובעת את הנוף החקלאי הוא המיסוי על האיכרים. מיסוי רב מדי יוצר ירידה במוטיבציה לעבד את הקרקע, ונטישת חלקות. גם כאן ניתן ללמוד ממקורות החקלאות בארץ ישראל, כי בזמנים של מיסוי רב הצטמצמו הנופים החקלאיים, והאיכרים בקשו להם פרנסות אחרות (רייפנגרג, 1950).

הנוף התרבותי כיוצר זהות מקומית

הנוף התרבותי הוא בעל חשיבות חברתית רבה עבור תחושת הזהות הקיבוצית. הפונקציה התרבותית של נוף זה היא "to encompass shared time in the form of shared territory" "לשקף זמנים משותפים באמצעות טריטוריה משותפת" (Hayden מצוטט ב- Alanen and Melnick, 2000). הזהות והנבדלות של כל תרבות וקבוצה מבוטאת בדרך שבה אותה קבוצה מארגנת ויוצרת את חלל החיים שלה, "בית הגידול" שלה, על בסיס המצע הטבעי העומד לרשותה. העדות הפיסית, בצורה של מערכת אלמנטים מרחביים הייחודית לאזור מסוים, היא האחראית להכרה ההיסטורית.

הנופים החקלאיים-תרבותיים מספרים את סיפור התמודדותו של האדם עם הטבע, ובכך מהווים תעודות לפעילות אנושית מתקופות הקודמות בהרבה לקיומן של תעודות רשמיות מסוג כשהוא. מכאן שהנוף התרבותי הוא כעין "ספר לימוד" - דרכו ניתן לחוש, לחקור ולהבין את סיפור חייהם של הדורות הקודמים לנו. הנוף התרבותי הוא המקום בו ההיסטוריה עדיין חיה - באמצעות צמחיה, מבנים, ארגון ופיזור החלקות, ודפוסי העיבוד שעקבותיהם עדיין ניכרים בשטח.

הנוף התרבותי הוא המקום בו האדם יכול לזהות את עצמו, דרך מעשה ידיו, בתוך הטבע והמרחב הסובב. יכולת זיהוי זו של האדם את עצמו בסביבתו הפיסית היא תנאי הכרחי ליצירת תחושת **מקום**, מרחב פיסית שהוא בעל משמעות עבור המתבונן והמתקיים בתוכו. השפה המיוחדת שנוצרה בנוף התרבותי, כתוצאה ממפגש חד פעמי בין תנאי טבע ספציפיים ותרבות ייחודית שפעלה בתוכם - היא שיוצרת את הנוף הנבדל, כמותו לא ניתן למצוא בשום מקום אחר. היא שאחראית ליצירת זהות מקומית, ותחושת הזדהות בין האדם וכברת הארץ בה הוא מתגורר.

הנוף התרבותי הוא אף המקום בו תרבויות וקבוצות שונות, המתקיימות בחברה זו לצד זו, יכולות למצוא את ביטויין, ולהשפיע על המרקם הסביבתי בו הן מתגוררות. הנוף התרבותי הוא מקום של יצירתיות ומגוון. קבוצות שונות יכולות לעצב בו, כל אחת את כברת הארץ שלה, כאשר המתבונן מהצד יכול להתרשם ממעשה הטלאים המורכב, שהוא שיקוף בזעיר אנפין של מורכבות החברה כולה.

בהקשר זה ניתן להזכיר את ה- Allotments - גינות חקלאיות קטנות המוקצות לתושבי העיר דווקא, שאינם יכולים להחזיק בגינה סמוך לביתם, ויוצרות באירופה נופים חקלאיים נרחבים. מחקרים שעסקו בתיעוד הפעילות בחלקות אלו (Crouch, 1992) מדברים על הטקסיות המעורבת בעבודת האדמה, על הפיתוח האישי והיצירתי, כל אדם בגינה שלו, אך מתוך עזרה ושותפות הדדית.

פיתוח של נופים חקלאיים במתכונת ה- Allotments מתבצע כיום על ידי הקרן הקימת לישראל באזור הסטף, בו מטפחים תושבי ירושלים בוסתנים וחלקות גן, המשתלבים בנופי החקלאות המסורתית האופייניים לאזור. יתכן שניתן להרחיב פעילות במתכונת זו גם לאזורים חקלאיים נרחבים יותר, הנמצאים בסכנת נטישה.

בחברה מובילית, הנתונה ללחצים מתחזקים והולכים מצד אפנות עולמיות ותהליכי גלובליזציה, המשך קיומם של נופים מסורתיים מהווה את הבסיס ליצירת תחושת מקום ייחודי וחד פעמי. לעיתים, המשך קיומם של אלמנטים ונופים חקלאיים מסורתיים הוא תנאי הכרחי לקיומן של מסורות עיבוד, תעסוקה ומיומנות, גאווה וזהות מקומית. מסיבות אלו קיימת חשיבות עצומה לשימורם של נופים תרבותיים.

הטיבו לנסח זאת הפעילים בתנועה לשימור ווילס הכפרית: "הנוף החקלאי הוא המסגרת לתרבות ודרך החיים שלנו, כעין מסגרת לחלון... באמצעות החקלאות...היד האנושית עזרה ליצור את הנוף שאנחנו אוהבים. אנחנו תלויים בנוף, הנוף תלוי בנו" (CPRW, 2001).

מושג ה"טרואר" (Terroir)

בצרפת, ציבור רחב משוכנע שיש קשר ישיר בין טעמים של יין ושלל מוצרים חקלאיים נוספים לבין הקרקע, האקלים, הטופוגרפיה והמסורת בה הם נוצרו. המקום הוא הקובע את האיכות של התוצרת החקלאית על פי תפיסה זו, המשתמשת במושג ה"טרואר" (Terroir) שפירושו הוא בקירוב "מקום" או בפשטות "שדה" לתיאור הסביבה הטבעית שבה מגדלים את התוצרת החקלאית, ואת ההשפעות ההיסטוריות והתרבותיות על התהליך גם יחד. בעיני הציבור הצרפתי התומך במושג הטרואר, מובן מאליו שהפירות והיינות המשובחים ביותר הם אלה הנאמנים לשורשים ולהיסטוריה, ו"שטעמם מעיד על יחסי הגומלין בין קרקע, אקלים, טופוגרפיה ומסורת".

המלה "טרואר" נהפכה לקריאה אל הדגל במלחמה הצרפתית נגד הגלובליזציה. שרי ממשלה משתמשים בה לעיתים קרובות כאשר הם מגוננים על האינטרסים של החקלאים, וכמניע לשימור מסורות ייצור, לעומת הגדלת הרווחים. העובדה, שטרם הצליחו לשכפל את איכות היין מהכרמים הצרפתיים, המוסיפים לייצר יין משובח מזה מאות בשנים, עשויה לתמוך בטענת הטרואר (סטיינברגר, 2001).

החברה הישראלית חרתה על דגלה את הפיתוח והבניין. אתוס החלוץ, היוצר יש מאין, ומסתפק במועט - שלט בנוף המחשבה הישראלית במשך העשורים הראשונים לקיום המדינה. מיתוס זה חייב התפתחות וצמיחה מתמדת - בנייה מרובה, הגשמה וכיבוש. עם כל הצדדים החיוביים שבו, הביא אתוס זה למצב של שינוי תמידי, במאפייני הנוף הבנוי, החקלאי והטבעי גם יחד. השינוי, תרם מצידו לתחושת חוסר יציבות. אדם העוזב את ישראל למספר שנים, ספק אם יוכל לזהות את נוף מולדתו בשובו אליה. כל כך הרבה טרנספורמציות יחולו בו, שינויים אשר בארצות אחרות יתפרשו על פני שנים רבות.

"בגן העדן של ילדות, אשר היה פורח,

הייתי חלק מהנוף, עכשיו אני אורח"

מלים אלו, של שלמה ארצי, מתארות את תחושת הנתק וההליכה לאיבוד שהשינוי התכוף בנוף עשוי לגרום. שימור של נופי התרבות, להם הורגלנו ואותם אהבנו, הוא תנאי הכרחי לתחושת המשכיות וקשר. בחברה עם דגש חזק על תנועה ופיתוח - קשה מאוד ליצור יחסים אינטימיים עם הנוף. ויחסים אלו הם הכרחיים לתחושת האדם כאילו מצא את מקומו, המקום שהוא שלו, בעולם.

2. הנוף החקלאי כנוף ורנקולרי

"אלו הם מונומנטים לחיים עצמם!"

(מתוך מסמך אונסק"ו על שימור טרסות האורז בפיליפינים)

נוף ורנקולרי הוא נוף תרבותי שהתפתח ללא התערבות ישירה מצד אנשי מקצוע - מעצבים, מתכננים או מהנדסים. נופים אלו, המהווים נופים "רגילים" מחוסר יכולת לקשור אותם בשמו של מעצב או סגנון מוגדר, מתפתחים באופן בלתי מכוון ומייצגים שכבות רבות של היסטוריה ופעילות תרבותית.

הגדרה של Robert Riley: "סביבה פתוחה, שעוצבה על ידי האדם, אך באופן שאינו מיוחס, בדרך כלל לאנשי מקצוע" (Alanen and Melnick, 2000)

בכל הנוגע לנופים ורנקולריים, קיימת חשיבות רבה לקריאתם כתהליך, המתפתח ומשתנה תדיר, ולא דווקא כמוצר או יצירה, שכן לתכנונם החד פעמי כיצירה אסתטית לא הוקדשה, בדרך כלל מחשבה. מרבית תשומת הלב של יוצריהם הוקדשה לטיפול ותחזוקה, ולא דווקא לעיצוב ויזואלי, תוך שינוי מתמיד כתוצאה מאימוץ טכנולוגיות עיבוד חדשות, או שינוי הטעמים התרבותיים. כלומר - **התהליך** הוא הנושא המעניין בנופים ורנקולריים, ולא דווקא **התוצר הסופי**. (Alanen and Melnick, 2000)

ב-National Register of Historic Places בארצות הברית רשומים נופים ורנקולריים רבים, תחת הקטגוריה של rural historic landscapes. נופים אלו מוגדרים על ידי מוסד זה כ"אזור גיאוגרפי שנמצא בשימוש אנושי לאורך ההיסטוריה, או עוצב או שונה באופן משמעותי על ידי פעילות אנושית, שימוש או התערבות אנושית, והמכיל ריכוז קישור או רצף של שימושי קרקע, צמחה, מבנים, דרכים ומובילי מים, ומאפיינים טבעיים".

חשיבותו של הנוף הורנקולרי

הנופים הורנקולריים לא זכו בעבר לתשומת לב מצד עולם השימור, התייעוד וההיסטוריה האדריכלית, שהתרכזו בעיקר בטיפול ב"יצירות מופת", בפנינים הייחודיות של הכשרון האנושי, ולא דווקא ברגיל וביומיומי. גני האחוזות שומרו בקפידה, אך לא דווקא הנופים החקלאיים שסביבם. בשנים האחרונות משנה מגמת השימור את כוונה ליתר התעניינות בנופים ורנקולריים, הסיבות לכך: ראשית - נופים אלו מהווים רקע ליצירות המופת, ומספקים מידע בנוגע לקונטקסט בו הן נוצרו והתקיימו במשך שנים רבות. שנית - הנופים הורנקולריים מהווים מוקד עניין כשלעצמם, בהיותם עדות לאורח חייהם של אנשים "רגילים" - החקלאים, הרועים, הכפריים השונים - המהווים את מרבית האוכלוסייה. ככל שאורח החיים הרגיל זכה ביתר תשומת לב מצד חוקרי ההיסטוריה, כך זכו הנופים הורנקולריים, שהם היצירה המשותפת של פשוטי העם לאורך הזמנים, ליתר התייחסות מצד מתכננים ואנשי שימור.

החשיבות הייחודית של הנוף החקלאי-ורנקולרי טמונה בעובדה שנוף זה הוא הרקע העוטף את מרבית היישובים בישראל, ולכן מהווה את המוכר והידוע עבור קבוצה גדולה מאוד של אנשים. הנוף החקלאי הרגיל והיומיומי הוא שמאפשר את התחושה וההגדרה של "בית", ותחושת זהות והיכרות מעמיקה עם מקום המגורים עבור אנשים אלו.

נופים חקלאיים ורנקולריים בישראל

רובם המכריע של הנופים החקלאיים הם נופים ורנקולריים, שהתפתחו ללא תכנון מקצועי על ידי החקלאים ועובדי החווה. הנופים החקלאיים הם תוצר ספונטאני, (יש שיאמרו - תוצר לוואי), של

פעולות וטכניקות חקלאיות המופעלות על השטח, שמטרתן אינה יצור ערכים אסתטיים, כי אם ייצור מזון. מרבית הנופים החקלאיים התפתחו, לפיכך באופן ספונטני ו"אורגני" כתוצאה מתנאי השטח (טופוגרפיה, אקלים, קרקע), מהטכניקות שהיו ידועות בחברה מסוימת, מאופי הארגון וחוק השלטון באותה חברה (טכניקות עיבוד מורכבות, כגון השקיה על ידי מובילי מים, נדרשות לשלטון ריכוזי חזק, שבהעדרו הן מתנוונות), ומהטעמים הנפוצים בחברה בכל הנוגע לצריכת מזון.

בישראל, הנופים החקלאיים של הכפר הערבי עונים על הגדרה זו במלואה, והם מהווים נופים בעלי מרקם ספונטני ואורגני. לעומת זאת - הנופים של ההתיישבות החקלאית היהודית היו ברובם נופים מתוכננים - על ידי מתכננים חקלאיים מקצועיים שפעלו במסגרת הארגונים המיישבים, ומאוחר יותר במסגרת משרד החקלאות. אף על פי כן, מדובר בנופים ורנקולריים, שכן התכנון החקלאי לא נעשה מטעמים אסתטיים, כי אם מתוך שיקולים יצרניים גרידא, שבאו להתמודד עם קשיי האקלים, הטופוגרפיה, הקרקע וההשקיה, בדרך מקצועית. חריג מפורסם, בו הנוף החקלאי נוצר משיקולים אסתטיים ואידיאולוגיים, במראה בעל אופי מסוים וייחודי הוא מושב נהלל - שתוכנן על ידי אדרי' ריכרד קאופמן בשנות השלושים. כאן מבני המגורים והמשק, וכן החלקות החקלאיות הצמודות אליהם עוצבו במעגל מושלם - סמל לשוויוניות והאחוה האידיאולוגיות שיועדו לחברה המושבת.

מסורת התכנון של נופים חקלאיים בישראל היא מוקדמת יותר. הנופים החקלאיים שנוצרו על ידי המתיישבים הגרמניים הטמפלרים תוכננו בדמותם של הכפרים הגרמניים באזור מוצאם של מתיישבים אלו (יוסי בן ארצי, 2001). הכפריים בני העלייה הראשונה נעזרו במתכננים מקצועיים מפקידות הברון לתכנון יישוביהם ומשקיהם. ההתיישבות הכפרית, קיבוצים ומושבים, זכו לתכנון מדוקדק מטעם המוסדות הציוניים לפני קום המדינה, ומטעם מחלקת התכנון במשרד החקלאות לאחר הקמתה.

בישראל כיום, ניתן לתאר כנוף ורנקולרי את הנופים החקלאיים של הכפר הערבי, ונופים חקלאיים היסטוריים וארכיאולוגיים כגון החקלאות הנבטית בנגב. אף על פי כן, ניתן לראות בנופים החקלאיים של היישובים היהודיים השונים נופים ורנקולריים במובן זה שמרביתם הם נופים "רגילים", חסרי ייחוד, ואינם מהווים יצירה של כישרון יוצא דופן.

3. הנוף החקלאי כנוף אתנוגרפי

כל הנופים החקלאיים הינם נופים תרבותיים בהם האדם פעל ועיצב את הטבע על פי צרכיו, ומרביתם המוחלטת הינה גם נוף ורנקולרי - נוף שצמח באופן "אורגני", ללא תכנון מצד אדריכלים או מעצבי נוף מקצועיים. לעומת זאת, מיעוט קטן שלהם מהווה נוף אתנוגרפי - **נוף בעל משמעות שמעבר לביטוי הפיסי בשטח**. אף על פי כן, קיימת חשיבות לאזכור הנופים החקלאיים האתנוגרפיים, שכן בישראל, ארץ התנ"ך, קיימת להם חשיבות מכרעת.

מהו נוף אתנוגרפי?

הנוף, בנוסף להיותו מרחב פיסי, הוא גם רעיון, קונספט מחשבת. נוף אתנוגרפי הוא אזור טבעי הנטען במשמעות שמעבר לקיומו הפיסי, על ידי קבוצה של אנשים או תרבות מסוימת. הנוף האתנוגרפי איננו, בדרך כלל, נוף תרבותי "פעיל" - סימני פעילותו של האדם בנוף אינם ניכרים, הם חסרי חשיבות או שהם נעדרים כליל מהשטח. הפיכתו של האזור הטבעי לאובייקט תרבותי נעשית ברמת ההכרה בלבד - הקבוצה מייחסת לנוף הטבעי משמעות - דתית, תרבותית או היסטורית - כמייצג מקום של קדושה, של קשר עם אירועים היסטוריים או עם כוחות על טבעיים.

דתות רבות זקוקות לדימויים מתחום הראיה בכדי להתקיים ולאחד את עדת המאמינים. כאן המקום לדבר על ההרהור-תוך-צפייה (contemplation) הנוקק לדימוי בו מתרכז המאמין.

לעיתים, לאותה פיסת נוף יש משמעות שונה בעיני קבוצות תרבותיות שונות. הנוף האתנוגרפי הופך, במקרה זה, לזירה של מאבק סמוי או גלוי בין קבוצות שונות על הבלטת ערכיהן הייחודיים בנוף. (Alanen and Melnick, 2000)

כאשר הנוף נשקף, או נקרא, דרך עיניים תרבותיות, ומיוחסות לו משמעויות ספציפיות כתוצאה מכך, הוא הופך מטבע לתרבות, או לנוף אתנוגרפי. בניגוד לנוף הורנקולרי, המשקף פעולות אנושיות סידרתיות, כגון עיבוד האדמה, הנוף האתנוגרפי משקף את מערכות המשמעות, אידיאולוגיות, אמונות, ערכים והשקפות עולם המשותפות לקבוצה של אנשים. בני אנוש יוצרים את עולמם, במובן זה שהמציאות והסביבה העוטפת אותם מתווכות תמיד דרך הקונטקסט התרבותי בו הם נמצאים. מכאן, שטרנספורמציה של הנוף לתרבות היא תהליך מתמשך ודינמי, בו מעורבים לא רק העבר, אלא גם אירועים עכשוויים.

בספרו "ימי ציקלג" מתאר ס. יזהר שלושה חיילים המנהלים מאבק על משלט בצפון הנגב, במהלך מלחמת העצמאות. הגיבור הרביעי ברומן, החוזר וחודר אל סיפור המעשה ומשפיע על תוצאותיו הוא הנוף עצמו - נוף המדבר הצהוב והצרוב. אט אט משתלט הנוף על הנפשות הפועלות ונפשות הקוראים, באימה וביופי גם יחד. טול את "ימי ציקלג" מהמדבר - ועיקרת את תמצית הוויתו של הרומן.

זוהי דוגמה למשמעותו ולביטויו של הנוף האתנוגרפי - החיילים בספרו של יזהר לא עצבו את נוף המדבר, וקיומם בו השפיע על הנוף באופן שולי ביותר. עם זאת, משמעותו של הנוף היא עמוקה עד כדי כך האנשה ממש. כל עוד מהווה "ימי ציקלג" נדבך חשוב בספרות ובתרבות העברית, כך נושא הנוף המדברי משמעות אתנוגרפית, כזו שהיא מעבר לקיומו הפיסי-המרחבי.

בחברת הגירה, שבה מתקיימים זו לצד זו קבוצות בעלות רקע תרבותי שונה, ובעלות ותק חיים אחר בארץ, נוצרות משמעויות שונות לאותה חלקת אדמה. לדוגמא: אזור "צומת גולני" - עבור התושב הערבי הוא מולדת מעובדת; עבור תושב או מטייל יהודי - אזור קרבות ומורשת גולני; עבור צליין נוצרי - חלק מדרכו של ישו. השמות השונים שכל אחת מהקבוצות נותנת למקום, ממחישים את המשמעויות השונות המוענקות לו על ידן. (Alanen and Melnick, 2000)

נופים חקלאיים כנופים אתנוגרפיים

נופים חקלאיים אינם נכללים בדרך כלל בקטגוריה של נופים אתנוגרפיים, שכן השפעת האדם עליהם ניכרת. אף על פי כן, לנופים חקלאיים רבים משמעות שמעבר להיותם מקום של עיבוד והפקת מזון עבור האוכלוסייה המקומית. לעיתים מדובר בערכים שיש לנוף החקלאי כשלעצמו, למשל במסגרת אידיאולוגיית העבודה הציונית; לפעמים מוענקת המשמעות לנוף כתוצאה מהיותו רקע לחייו ופועלו של אדם חשוב, או כמעטפת לאתר בעל משמעות דתית או תרבותית אחרת.

כדוגמא ניתן להזכיר את העובדה שהמילה פרדס, המתארת נוף חקלאי, היא שורש המלה המשמשת בשפות רבות לתיאור גן העדן - paradise. ספק אמנם אם האדם המתבונן בפרדס קושר מיידית בינו ובין המושג התרבותי-דתי של גן העדן, אך השפה עודנה משמרת את הקישור הארכאי הזה.

Hardesty (ב- Alanen and Melnick, 2000) מתאר את המשמעויות שבן הדת מורמונית מייחס לעבודת האדמה ולטיפוח הגן. עבור המורמוני, לעבודה החקלאית יש משמעות שהיא מעבר ליצור מזון או הנאה אסתטית בלבד. המורמוני מאמין, שהתפקיד שהוקצה לו על ידי האלוהים הוא להפריח את

המדבר. הדרך אל הגאולה עוברת בעבודת האדמה, וטיפוח חלקת גן במקום בו היתה שממה. לכן, עבור המורמוני, הגן הוא יותר מאשר נוף תרבותי המייצג עבודה, שלו ושל אבותיו. הגן מייצג משמעות דתית - הוכחה לכך שבני הקהילה מקיימים את מצוות האלוהים.

המסורת היהודית משופעת בהתייחסויות לנוף, ולנופים חקלאיים בפרט. ניתן לאמר שכל יחידת נוף המוזכרת בתנ"ך - הופכת בהכרח לנוף אתנוגרפי הנושא משמעות תרבותית. טקסט זה, יצר שורה ארוכה של דימויים המצויים בזיכרון הקולקטיבי של העם היהודי. דימויים סיפוריים, לדוגמא: "על רקע נופי עמק איילון התחולל הקרב הידוע בימי יהושע". דימויים הקשורים במסורת וחגים - דוגמת שלושת הרגלים הקשורים במסורות חקלאיות של עיבוד הקרקע והעלאת התוצרת לירושלים. דימויים הילכתיים - הקשורים בשורה של מצוות המתייחסות לעיבוד האדמה; ודימויים נופיים גרידא - המתארים את נופי הארץ הטבעיים והחקלאיים גם יחד. המתבונן בנופי הארץ, דרך משקפיה של המסורת היהודית, רואה בנופים החקלאיים השונים ביטוי מוחשי לערכים ולאמונה דתית.

באופן דומה - הנוף החקלאי שנוצר על ידי התנועה הציונית נשא עבור בני תנועה זו משמעויות שמעבר להיותו מקור מזון או דימוי אסתטי. הנוף החקלאי תפס מקום חשוב במסגרת האידיאולוגיה הציונית, הרבה יותר מנוף עירוני או תעשייתי. דרך המשקפיים של התנועה הציונית הנוף החקלאי מהווה הגשמת חלום, מימוש פיזי של תעודה אידיאולוגית. במובן זה ניתן לראות בנופים החקלאיים שנוצרו על ידי התנועה הציונית לא רק נופים תרבותיים, כי אם גם נופים אתנוגרפיים.

הנופים החקלאיים של הגליל התחתון, באזור שבין נצרת, טבריה והחוף הצפוני של הכינרת, מהווים עבור הצליין המבקר בארץ נוף אתנוגרפי. נופים אלו נושאים עבורו משמעות דתית ותרבותית, כרקע לסיפור חייו ופועלו של ישו. נופים אלו זוכים לאזכור נרחב בסיפורי הברית החדשה ובמשלים השונים שישו נושא במהלכה. גם כאן, מתבונן הצליין בנוף לא כפשוטו, כי אם דרך פרספקטיבה תרבותית המייחסת משמעות עמוקה ונרחבת לכל אחד מביטוייו הצורניים.

4. סיכום

הביטויים "נוף תרבותי", "נוף ורנקולרי" ו"נוף אתנוגרפי" עשויים להישמע זרים לאוזניו של החקלאי העובד בשדה. מה להם ולעבודת האדמה היומיומית? אף על פי כן, ביטויים אלו משמשים להצדקה ולמתן בסיס מוסרי ורעיוני לשימורם של נופי החקלאות, אותם למדנו להכיר ולאהוב.

אלמלא היה הנוף החקלאי נוף תרבותי - הוא לא היה משמש לזיהויו של האדם את עצמו בסביבה, ליצירת תחושת מקום ייחודי וחד פעמי, וקשר רגשי אמיתי בין התושבים ומקום מגוריהם. ההבנה שהנוף החקלאי הוא נוף ורנקולרי, המבטא תוצאה של פעילות יומיומית, שכשלעצמה היא אינה מכוונת למטרות אסתטיות או מטרות "נעלות" אחרות, ואף על פי כן, או דווקא משום כך, הוא ראוי לשימור - שתכליתו - ביסוס הצורך בשימור נופים "רגילים" אלו. ולסיום, הבנה של ערכיהם המוספים של הנופים החקלאיים - ערכים דתיים, או אידיאולוגיים - האופייניים בעיקר לנופי החקלאות של ישראל, ארץ התנ"ך, ערש שלוש הדתות המונותיאיסטיות הגדולות, וכך ההתפתחות של התנועה הציונית, על החדשנות החברתית והאידיאולוגית שבה - אף היא חשובה במתן תוכן לפעילות השימור הזו.

על בסיס ההבנות הללו, נסקור בפרק הבא את הפעולות הממשיות הננקטות בארצות שונות, בעיקר באירופה וצפון אמריקה, לשימור וטיפוח הנופים החקלאיים האופייניים לכל אזור.

פרק ה - שימור נופים חקלאיים בארצות המערב

1. שימור מול שינוי

שימור ערכים נופיים נתקל בקשיים המובנים בסוגיית השימור בכללה, כאשר כאן הם באים לידי חידוד. הנוף בכלל, והנוף החקלאי בפרט הינה מערכת דינאמית; שימור מצב קיים משמעותו עשויה להיות עצירת תהליכים טבעיים ותרבותיים, כלומר עיקור התמצית והתוכן אותו מנסים לשמר. כאשר הנוף החקלאי נתפס כ"ספר לימוד" של התהליכים החברתיים והתרבותיים בקהילה מסוימת, הוא יחדל לשמש בתפקידו זה, כאשר התפתחותו תיעצר ותשומר, **בנפרד** מההתפתחות התרבותית והכלכלית בחברה בכללה.

המהפכות הטכנולוגיות בשטח החקלאות הן מהירות, ויש בכוחן לשנות את הנוף כולו בטווח זמן קצר. נשאלת השאלה, האם אכן מתפקידנו לעצור מהפכות אלו כשהן מתהוות, בגלל הרצון לשמר נוף של תקופה קדומה יותר, שאולי אבד עליה הכלח? בהיסטוריה החקלאית חלו בעבר שינויים דרמטיים בשיטות העיבוד, כשינויים אלו מתרחשים - הדבר המתבקש ביותר הוא להתעלם מכל מסורת, לזרוק את הטכניקה המסורתית ל"פח האשפה של ההיסטוריה", ולאמץ מייד את הטכנולוגיה החדשה. מי שמנו לעצור תהליך זה?

הנוף הוא יצירה ומערכת גם יחד; הוא מוצר ותהליך. הדינמיות הטבעית באופיו של הנוף החקלאי, ללא קשר לרצונותיו של המתכנן או איש השימור, היא המייחדת אותו מכלל המשאבים והיצירות אותם אנו פועלים לשמר (Alanen and Melnick, 2000). הנוף משתנה תדיר, והשינויים ניכרים בטווח זמן קצר, במסגרת דור אנושי אחד.

שימור היסטורי בעולם המערבי מנסה, לרוב, לעצור את השינוי, יותר מאשר ללוות את תהליכי ההתפתחות בנוף. בניגוד למבנים, הנופים הם מערכות דינמיות, בעלות מאפיינים ביולוגיים, הנתונים לשינוי מתמשך. בשל כך, לא ניתן לאמץ עבור נופים אותן פרקטיקות שימור הידועות מעולם שימור הארכיטקטורה והארכיאולוגיה. יש לאמץ מודלים אחרים, הרואים **בשינוי ובתהליך** אלמנט הכרחי ורצוי, ומבקשים ללוות אותו בכיוונים רצויים. לעיתים קרובות, יש לשים את הדגש על פרשנות ולא על שימור גרידא של מבנים או תבניות צמחיה. החשיבות של פרויקט שימור נוצרת לאו דווקא מהאיכות של המצאי באתר, אלא מהפרשנות שניתנת לו על ידי המשמר (Alanen and Melnick, 2000).

תפיסה זו, הנתמכת על ידי רשות הגנים הלאומיים של ארצות הברית, רואה בשימור התכונות הדינמיות (הכוללות את יכולת השינוי וההתפתחות) של הנוף את המטרה המרכזית. על פי תפיסה זו, נופים תרבותיים, ונופים חקלאיים בכללם, אינם חשובים אך ורק כאובייקטים, אלא גם בשל יכולתם לספר ולהציג **תהליכים**, שמרביתם עדיין פעילים. (Alanen and Melnick, 2000)

יתר על כן, בניגוד למבנים, שימור נוף דורש תשומת לב תמידית - ניהול, תיקון, החלפת צמחיה ותיקון אלמנטים שונים בנוף. לכן, בשימור נוף חקלאי נדרשת לא רק תכנית לשימור, אלא גם תכנית לניהול ותחזוקה עתידיים (Alanen and Melnick, 2000)

תפיסה דומה מובעת גם בבריטניה. יו"ר ארגון CPRE, העמותה המרכזית לשימור נופי הכפר בבריטניה, הביע רעיון זה במילים אלו: "המרחב הכפרי **צריך להשתנות לטובה**, ובמקביל - עליו להיות מוגן, ולשמר את הערכים ההיסטוריים שאנחנו מעוניינים בהם". בארגון זה מתקיים בימים אלו ויכוח פנימי - האם עליו להסיר את השימור מהאג'נדה של הארגון, ובמקומו להדגיש את נושא השינוי המבוקר. יו"ר הארגון ממשיך ואומר: "אנחנו צריכים לשנות את הדגש במדיניות כפרית מעבר לעקרון השימור

הסטרילי, להכוונת שינוי לטובה... הפיתוח צריך לתרום לאופיים של כפרים ועיירות... החקלאות והייעור העתידיים צריכים לתרום לנוף" (CPRE, 2001)

2. אסטרטגיות לשימור נופים חקלאיים

2.1 תיעוד הערכה והצגה של הנוף החקלאי

תנאי בסיס לשימור והערכה של נופים חקלאיים הוא תיעוד שלם ככל הניתן של המצאי הקיים - שיכלול את האלמנטים היוצרים את תבנית הנוף, פיזורם המרחבי, ומצב השתמרותם הפיסי. יש לכך שתי סיבות:

1. תיעוד ומיפוי מלא של הנוף החקלאי הקיים מהווה תנאי הכרחי למעקב אחר התדרדרות מצבו או איומים פוטנציאליים על קיומו.

2. תיעוד והצגת הנוף החקלאי, על ערכיו הייחודיים, בפני הציבור הרחב הוא תנאי הכרחי לגיוס מודעות לשימורו והגנתו.

ההסברה, תיעוד והצגה נועדו הן לציבור העירוני - מתוך אמונה שהכרה בחשיבות הנוף הכפרי תביא לצמצום הלחצים האורבניים. והן עבור החקלאים ובעלי הקרקעות - אותם יש לשכנע בערך נכסיהם, ובחשיבות המשך העיבוד בטכניקות מסורתיות.

קיימת חשיבות להעלאת המודעות בקרב החקלאים עצמם לעובדה שיצור מזון הוא רק אחד מקשת רחבה של תפקידים שהם נדרשים ליטול על עצמם בחברה העכשווית. משרד החקלאות וארגוני החקלאים צריכים להכיר בתפקידים חדשים אלו, ולגלות יתר גמישות בהגדרה מחדש של מטרותיהם.

האסטרטגיה המרכזית לשימור נופים חקלאיים בארצות הברית היא תיעודם ורישומם כנופים בעלי ערך היסטורי. ה-National Register of Historic Places גוף הכפוף לרשות הגנים הלאומיים, אחראי, בין השאר על רישום נופים חקלאיים בעלי ערך היסטורי או תרבותי. הרישום על ידי ה-National Register of Historic Places **אינו מחייב** את בעל הנכס לנהל אותו באופן מוטה שימור. הרישום מהווה **המלצה בלבד**, המצטרפת למכלול השיקולים בהחלטות ועדות התכנון על שינוי ייעודי קרקע. כמו כן, רישום זה מהווה מקור גאווה לבעלי הנכסים, ועליו יכולה להתבסס תכנית תיירות מורשת, או שיווק אחר של הערך ההיסטורי והתרבותי של האזור.

כדוגמא, ניתן להזכיר את התערוכה "the face of a landscape" שנערכה ביוזמת ממשלת המבורג, ועסקה בהצגת הנופים החקלאיים של אזור ה-Vier-und Marschlande. זהו נוף חקלאי האופייני לאזור המבורג, ומתייחד בתעלות הניקוז הרבות המסדירות את מרקם החלקות החקלאיות. כהכנה לתערוכה נערך ניתוח מפורט של המבנה ההיסטורי ומאפייני הנוף באזור, ונערך ניסיון לאמוד את ערכו התרבותי. הממצאים הוצגו לציבור בתערוכה, בה השתתפו סטודנטים לארכיטקטורה מאוניברסיטת המבורג, שהביאו הצעות לפרוייקטים שונים באזור.

אזור ה-Vier-und Marschlande הוא בין הנופים החקלאיים העתיקים ביותר בגרמניה - ההתיישבות באזור החלה במאה ה-12, ומאז השתנה הנוף אמנם על פי האפנות החולפות, אך האלמנטים המרכזיים בו נשארו קבועים. גם כיום ממשיך האזור להוות נוף חקלאי פעיל, אך המבנה הכלכלי המודרני מפעיל, כמובן, את לחציו. התערוכה שתעדה את ערכיו של נוף זה תרמה רבות, ללא ספק, לחיזוק המודעות של תושבי המבורג לצורך לשמר נוף זה.

נדבך נוסף באסטרטגיה של תיעוד והצגת הנוף החקלאי הוא עידוד ה"השתתפות" בנוף. בכדי לשאוב הנאה אסתטית מהנוף - יש לפעול בתוכו. ה"השתתפות" של האוכלוסייה בנוף יכולה להיות מינימלית -

צפייה מרחוק, או פעילה יותר - טיול או מחקר בנוף. ידע ופעילות בנוף מגבירים את הנאתנו ממנו, ולכן המוטיבציה לשימור והערכת הנופים בקרב האוכלוסייה העירונית תלויה בפעילות מוגברת של אוכלוסייה זו במרחב החקלאי.

האינטרסים של החקלאים, וכן אופי ונטיות שמרניות מונעים לעיתים קרובות, את הנגישות של הציבור לנוף, ואת "השתתפותו" בו. אחת האסטרטגיות הקיימות בעולם היא, לפיכך, להרחיב את נגישות הציבור לנוף החקלאי, על ידי יזום דרכי כפר - בדרך כלל לרכבים לא ממונעים - או תמיכה פיננסית בחקלאים המתירים זכויות מעבר בחלקותיהם. הרציונאל הוא - שהכרה תביא להערכה, וזו תביא לשימור (Westmacott, 1976).

שיתוף והשתתפות הציבור הוא אלמנט מרכזי במסגרת אסטרטגיה זו: הפעלה של קבוצות מתנדבים, סטודנטים או תלמידי בית ספר במסגרת הכנת עבודות התיעוד והצגתן לרשויות או לקהל הרחב. רשויות או עמותות לשימור נופים חקלאיים במדינות שונות, מכינות "טפסי תיעוד לנופים חקלאיים" - שהתושבים המקומיים, או מתנדבים המתעניינים בנושא, יכולים לחקור בעזרתם את השטח הכפרי, ולהציג את ממצאיהם בפני מוסדות התכנון השונים. בטופס שהופק על ידי ה- CPRE בבריטניה ניתן למצוא את קטגוריות התיעוד הבאות: מידע היסטורי (גילו של הנוף החקלאי, הקשריו ההיסטוריים); מידע פיסי (ממדי האלמנטים, כמות הצמחייה בנוף); אופיו של הנוף (מה הם האלמנטים הדומיננטיים בנוף, ואיך הם מתקשרים לנופים או אלמנטים אחרים); ומידע אקולוגי (מגוון המינים בנוף) (CPRE, 2001).

ה- Countryside Agency בבריטניה מפעילה תכנית שמטרתה לעודד קהילות מקומיות לגלות, לתעד ולהציג לציבור הרחב את ערכי הנופים החקלאיים המקומיים, מתוך אמונה שעתיד נופי המורשת טמון בקהילה בעלת מוטיבציה לשימורם. הרשות מעניקה מלגות לקהילות המעונינות לחקור מסורות מקומיות, ויוצרת בסיס מידע לאומי על בסיס המידע שנאסף בכל אחד מהמקומות הללו (the Countryside Agency, 2001).

מערכות אלה של שיתוף הציבור והקהילה בטיפוח הנוף החקלאי, עשויות להוות גורם בעל חשיבות רבה בהצעות האסטרטגיה לטיפוחה של חקלאות נוף בישראל, כמפורט בפרקים הבאים.

2.2 מיפוי הנופים החקלאיים

תיעוד הנוף החקלאי מתבצע בשני מישורים: אחד - במישור ה"תחושת" והערכי - יחידת הנוף מתועדת מתוך הבלטת ערכיה האסתטיים, ההיסטוריים והתרבותיים, במטרה להמחיש לציבור את ערכה הייחודי. מישור זה נסקר בפסקה הקודמת.

במישור המיפוי יתועדו התהליכים בנוף החקלאי בגישה כמותית ומדעית יותר. המאפיינים ימופו כמאגר מידע שיאפשר לאבחן שינויים, התדרדרות נופית והסבה של שטחי חקלאות לפיתוח. מעקב באופי זה נעשה על ידי עמותות שונות בבריטניה ובארצות הברית. האגודה לשימור נופי הכפר בבריטניה, ממפה את "האזורים השלויים" - המרוחקים מעיור ומרעש - במדינה, ועוקבת אחר הצמצום בשטחם. בארצות הברית the American Land Trust ערכה מיפוי מלא של כל הקרקעות החקלאיות במדינה, הנמצאות בקרבה לאזורים עירוניים מתפתחים, ולכן בסכנה ואיום מצד העיור. (American Land Trust, 2001)

במדינות מסוימות נערכים מחקרים ועבודות שמטרתן למפות את כלל הנופים החקלאיים במדינה. ב-1990 ערך האיחוד האירופי בדיקה של יחידות הנוף החקלאיות באירופה. במחקר זה הובדלו שלושה עשר טיפוסים של נופים חקלאיים (כדוגמא: "נוף שדות פתוחים", "נוף חקלאות הררית" ועוד) ומופו

ברחבי היבשת כולה. מיפוי יחידות הנוף החקלאי שימש להערכת התפתחות הנוף בעתיד, וליצירת קווי מדיניות לטיפול הנוף החקלאי באירופה (Meeus, Wijermans & Vroom, 1990).

מדינות שונות באירופה מיפו את יחידות הנוף החקלאי בתחומן הן. בבריטניה ה-Countryside Agency יזמה את ה-Countryside character Initiative - מפת יחידות הנוף הכפרי של אנגליה (the Countryside Agency, 2001). בהולנד, תהליך דומה נמצא כיום בשלבי הכנה (RDP, 2000).

מיפוי של כלל יחידות הנוף הכפרי במדינה היא גישה חדשנית לתיעוד נוף חקלאי, שאינה נפוצה במדינות רבות. מטרת מיפוי כלל יחידות הנוף הכפרי היא לספק מסגרת עקבית וכללית, בתוכה ישתלבו הערכות ותיעוד פרטני יותר. המיפוי בבריטניה הביא לחלוקת האזור הכפרי ל-159 יחידות נוף בעלות אופי ייחודי. כל יחידת נוף כפרי מתועדת בתיאור קצר המסביר את מאפייניה הייחודיים, את התפתחותה ההיסטורית ואת השינויים העוברים עליה כיום. העבודה רוכזה בשמונה כרכים ויצאה לאור על ידי ה-Countryside Agency

(The Countryside Agency, 2001)

מפות אלו משמשות להצגת המגוון הנופי של האזורים הכפריים, וגם כבסיס להכנת מחקרים וניירות עמדה מפורטים יותר. מפת יחידות הנוף הכפרי בבריטניה משמשת לעריכת מחקרי הערכת נוף מקומיים, ולכתיבת הוראות בינוי בתוכניות מקומיות - כך שהפיתוח העתידי יתאם לאופי הקיים של האזור.

אחת ממטרות המחקר שלפנינו הינה יצירת בסיס לסיווג ומיפוי יחיות הנוף של ארץ ישראל. אנו נתבסס בין השאר על הנסיון הנרכש בארצות אחרות בנושא זה.

2.3 הכנת תכניות מרחביות ומסמכי עמדה

שימור נופים חקלאיים נדרש לתכנון על ידי תכניות מרחביות, שכן ודאי שלא ניתן לשמר את כל שטחי החקלאות במצבם כיום. מקצת משטחים אלו יהפכו לשטחים עירוניים; אחרים - יהפכו לשטחי "תעשיית החקלאות" ויאבדו את ערכיהם הנופיים. גם השטחים שיוכרזו לשימור יעברו שינויים מסוימים, ותפקידו של המתכנן הוא לקבוע אלו שינויים הם בגדר המקובל והמותר, ומאלו שינויים יש להימנע. כלים של תכנון פיסי ומתארי ישמשו לאיתור ויעוד השטחים אותם יש לשמר, לעומת אלו אותם ניתן "להקריב" לפיתוח עירוני או לתעשיית החקלאות.

אחת האסטרטגיות המרכזיות לשימור הנופים החקלאיים בהולנד, היא הכנת תכניות לפיתוח המגזר הכפרי, כדוגמת ה-Rural Development Programme - the Netherlands 2000-2006. אין מדובר בתכנית מתאר, אלא במסמך עמדה של משרד החקלאות ההולנדי, המונה, כאחת ממטרותיו את שימור הנופים החקלאיים הייחודיים לכפר ההולנדי. במסמך זה מצהירה ממשלת הולנד על כוונה להעשיר ולטפח את הנופים החקלאיים, בכדי לתרום להחייאה רבתי של המגזר הכפרי. פעילות זאת תכלול אמצעים לשימור וטיפול הערכים הייחודיים לנופים אלו, "שימור נופים אופייניים וערכי מורשת, זהות מקומית, שלווה, שקט ומרחבים פתוחים". כמו כן, תומכת התכנית בנקיטת אמצעים לשימור ושימור אלמנטים מסורתיים, ודפוסים מרחביים היסטוריים, כחלק ממדיניות שימור של נופי מורשת.

בריטניה נערך בימים אלו על ידי משרד החקלאות מסמך מדיניות להכוונת הפעילות החקלאית לשימור הטבע והנוף (Code of Good Agriculture Practice for Wildlife and Landscape). פרק חשוב במסמך זה יתפוס, ככל הנראה, שימור והגנה על גבולות השדות המסורתיים (hedgerows) כאלמנטים יוצרי תבנית נוף (UK Department for Environment, 2001). כמו כן נערכים בבריטניה כיום

מחקרים רבים לתיעוד והערכה של נופים כפריים מקומיים. מחקרים אלו משמשים, במקרים רבים, את רשויות התכנון המקומיות כמסמכי מדיניות התכנון שלהן (the countryside Agency, 2001)

2.4 עמותות ציבוריות וגופים ממשלתיים להגנה על נופים חקלאיים

בבריטניה קיימות עמותות ציבוריות רבות שלקחו על עצמן את המשימה לתמוך בשימור הנוף החקלאי. ביניהם ניתן למנות את CPRW-the Campaign for the Protection of Rural

Wales, the Association for the Protection of Rural Scotland, CPRE

Council for the Protection of Rural England

עמותות אלו פועלות לשימור הנוף החקלאי באמצעות הסברה, עריכת סיורים ופעילות פנאי באזורים הכפריים, והצעת חוקים והעלאת נושא הנוף הכפרי בפורומים ממשלתיים ובתקציב הלאומי.

כמו כן קיימים מספר גופים ממשלתיים העוסקים במשימה זו, כגון: Farming and Rural the Countryside Agency, English Heritage. Conservation Agency, ה- FRCA עוסקת בניהול תכניות החקלאות הנופית והסביבתית בבריטניה, שישקרו בהמשך הפרק. כמו כן, מספק גוף זה יעוץ בקביעת מדיניות משרד החקלאות הבריטי, ומכין תכניות לפיתוח האזורים החקלאיים.

The Countryside Agency הוא גוף סטאטוטורי שמטרתו לשמר ולטפח את הנוף החקלאי, להביא לפריחה חברתית וכלכלית של אזורי הכפר, ולאפשר לתושבי הערים ליהנות מהנוף הכפרי.

המשרד לאיכות הסביבה בבריטניה מפעיל גוף נוסף העוסק בשימור נופים חקלאיים - the Wildlife and Countryside Directorate. גוף זה מתרכז בהגנה על הנופים חקלאיים והרחבת הנגישות של תושבי העיר אליהם.

English Heritage הוא גוף ממשלתי מייעץ העוסק בכל הנושאים של שימור מבנים ונופים היסטוריים. הגוף עוסק במחקר, תיעוד, ויעוץ למשרדי הממשלה בנושאים אלו.

ADAS- Agricultural Development and Advisory Service הוא גוף פרטי שהיה בעבר זרוע של משרד החקלאות הבריטי. כיום גוף זה עוסק במתן יעוץ לחקלאים, בין השאר בנושאים של שימור הנוף החקלאי.

2.5 ניהול נופים חקלאיים על ידי גופים ממשלתיים

אחת הדרכים לשימור נופים היסטוריים היא הפקעת ניהולם מידי החקלאים, והעברתה לרשות ממשלתית או ציבורית, האמונה על נושאי שימור נופים. לדוגמה, בארצות הברית, שטחים שהוכרזו לשימור והועברו לניהולה של רשות הגנים הלאומיים National Park Service כללו חוות ושדות חקלאיים רבים. גורלם של שטחים אלו נקבע במידה רבה על ידי הערכים והמטרות שרשויות השימור מציבות לעצמן, בבואן לנהל את השטח.

בשנים הראשונות לפעילותה, הגדירה רשות הגנים הלאומיים בארה"ב את עיקר עניינה כשימור ערכי סביבה ונופים טבעיים. נופים תרבותיים, וביניהם נופים חקלאיים, נתפסו כמטרד, אובייקטים המפריעים ופוגמים בטבע. נופים כאלה, שנמצאו בשטחי אחריותה של רשות הגנים הלאומיים, הוזנחו מתוך תקווה שייעלמו מהשטח באופן "טבעי". בשלב מאוחר יותר, ובעיקר בעשרים השנים האחרונות, החלה רשות הגנים הלאומיים בארה"ב להיות מעורבת מאוד בשימור של נופים חקלאיים היסטוריים. ב-1984 הכינה רשות הגנים הלאומיים את המדריך הראשון לזיהוי ותיעוד נופים חקלאיים שבמסגרת

ניהולה. מאז שנות ה-80 רשות הגנים הלאומיים פועלת על פי אסטרטגיה חדשה, שאינה עוצרת את השינוי, אלא מכוונת אותו לכיוונים רצויים. יתר על כן - בנופים חקלאיים שהוזנחו, מבקשת הרשות לתמוך באופן פעיל בחוואים שיתיישבו בשטח ויעבדו מחדש את החלקות. אף על פי כן, נראה כאילו "הקונפליקט" בין שימור הטבע כ- wilderness ובין שימור נופים תרבותיים יוסיף ללוות את רשות הגנים הלאומיים בארה"ב גם במשך השנים הבאות. (Alanen and Melnick, 2000)

רשות הגנים הלאומיים ממליצה על האסטרטגיה הבאה לתכנון נוף למטרות שימור (Alanen and Melnick, 2000):

- מחקר היסטורי, שמטרתו לתאר את ההיסטוריה של האתר, ויצירת קונטקסט ואפשרות השוואה לנופים אחרים שנוצרו באותו זמן.
- יצירת רשימת מצאי של האלמנטים השונים הקיימים באתר, ומצבם הנוכחי.
- ניתוח האלמנטים יוצרי תבנית הנוף, כפי שהם השתנו לאורך זמן, בכדי לקבוע את מידת הלכידות והחשיבות של הנוף.
- פיתוח גישת שימור, ובחירת האסטרטגיה המתאימה: שימור, שחזור, בניה מחדש, או החייאה של הנוף.
- פיתוח תכנית לניהול הנוף.
- פיתוח אסטרטגיה לתחזוקה המשכית של הנוף.
- תיעוד פעולות השימור שננקטו, והמלצות למחקר ופעולות עתידיות.

בשלבי העבודה הבאים ננסה להעריך אילו מן הצעדים הללו יעילים ונכונים לאימוץ במסגרת החקלאות הנופית בישראל.

2.6 תיירות מורשת ועסקים כפריים

שימור נופים חקלאיים עשוי להתבצע במסגרת הכרזת "אזור מורשת" (heritage area) אזור בעל חשיבות היסטורית ומופע נופי ייחודי, בעל ערכים טבעיים, תרבותיים, היסטוריים, נופיים וערכי שימוש - עבור נפש ופנאי. לעיתים קרובות מכלול המורשת מסתמך על אלמנט צירי, כגון מוביל מים, דרך או מסילת רכבת, ואז מדובר על "מסדרון מורשת". הכרזת "אזורי מורשת" הפכה פופולרית מאוד בארה"ב, מאז שפלח תיירות המורשת התרחב.

במסגרת זו יזמה ה-National Trust for Historic Preservation בשנת 1990 תכנית לתיירות מורשת שבעקבותיה באו יוזמות דומות מצד איגוד המוזיאונים וארגון הגג של מנהלי השימור של המדינות השונות. יוזמה זו הובילה לגידול משמעותי במספר אזורי המורשת המוכרזים בארצות הברית.

במערב ארצות הברית, קרנות הקרקע עוסקות בשימור שטחים למטרות חקלאות, ולא כשטחים פתוחים לשימושי נפש. זאת, מכיוון שערכם של הנופים החקלאיים כאטרקציה תיירותית המובילה באזור זכה להכרה ציבורית נרחבת. ב-Routt County שבקולורדו, אשרו המצביעים מס מיוחד שיועד לרכישת זכויות פיתוח בקרקע מחוואים, לאחר שהכירו בעובדה ש"נופשים לא יגיעו משיקגו כדי לראות בנייני מגורים".

"אזורי מורשת" הם קודם כל הגדרה עסקית, ומנהליהם מונחים על ידי שיקולים עסקיים של פיתוח תיירות ושיווק האזורים שעברו שיקום ושימור. הגישה זו מתוארת כגישה להחייאה המשלבת תיירות מורשת ופיתוח עסקים קטנים עם שימור, נפש, שימור משאבי טבע, פירוש וחינוך כאסטרטגיות

להחייאה כלכלית של הקהילה. שימוש בשימור ככלי להרחבת מגוון הקהלים המבקרים באתר (Alanen and Melnick, 2000)

תכנית פיתוח המגזר הכפרי של ממשלת הולנד רואה בשימוש רב-מטיתי במרחב הכפרי את אחת האפשרויות לשימור איכות הטבע והנוף הכפרי. היא ממליצה על הרחבת הבסיס הכלכלי של הסקטור הכפרי, כך שיכלול גם פעילות של תיירות ונופש עבור תושבי הערים. פיתוח נופי החקלאות נתפס כבסיס להפיכת האזור הכפרי למושך עבור תיירות, ואת המשיכה של תושבי הערים לנופש כפרי.

פיתוח הנגישות לאזורי הכפר, ופיתוח דרכי טיול ומסלולי אופניים בנוף הכפרי, מהווים אסטרטגיה מרכזית בבריטניה. גם בדנמרק, גרמניה, שוודיה ונורווגיה קיימות מערכות נרחבות של דרכי כפר, תוך הבטחת זכויות הדרך באמצעות הסכמים שונים עם החקלאים. מטרת פיתוח הנגישות לכפר היא כפולה - מצד אחד, אספקת אפשרויות לבני העיר לחוות את הנוף הכפרי במגוון אפשרויות; ומאידך - עידוד הבסיס העסקי של האזורים הכפריים, הנשען על מבקרים מהעיר. בכל המדינות שנזכרו קיימת מדיניות המרחיקה את כלי רכב ממונעים מדרכי הכפר, ודגש על חינוך לפעילות נופש אחראית, שאינה פוגעת בסביבה החקלאית בה היא מתרחשת (the Countryside Agency, 2001).

מסלול נוסף באיסטרטגיה זו הוא פיתוח עסקים כפריים קטנים המתבססים על הקשר בין מוצר ונוף. אידיאולוגיית ה"טרואר", המוצאת קשר בין איכות המוצר החקלאי והתנאים הספציפיים בהם הוא גודל, הוזכרה כבר מעלה. תכניות מסוימות לפיתוח הכפר בבריטניה מתבססות על עיקרון זה. תכנית של ה-Countryside Agency הנקראת "אכול את הנוף" פועלת לשיווק ושכנוע הצרכנים לרכוש מוצרים חקלאיים התומכים במגוון הנופי, או נוצרים על ידי חקלאים המטפחים את הנוף (the Countryside Agency, 2001).

2.7 שימור "מוזיאוני"

אחד מתוצרי הלוואי של תיירות המורשת הוא פיתוח של אזורי שימור מוזיאוני של החקלאות. אין מדובר בשימור הנוף, שכן קנה המידה לשימור הוא מצומצם למדי. מדובר לכל היותר בגינות או מספר חלקות, בהן מודגמות טכניקות הייצור המסורתיות, בדרך כלל בצמוד למוזיאון המתעד את תולדות האתר. שימור כזה קיים באתרי מורשת בארצות הברית (Alanen and Melnick, 2000), ובצ'כיה, בה משוחזרות חקלאות גידול של מזונות מקומיים, חלקות מרעה וכרמים, בצמוד לכפרים שהוכרזו לשימור ומנהלים כמוזיאונים (Skanzeny, 2001).

2.8 רכישת קרקע או זכויות בקרקע

תכנית הפיתוח של המגזר הכפרי של ממשלת הולנד מונה, בין השאר, את רכישת קרקע לצורכי שימור נופי מורשת. הממשלה תתמוך פיננסית ביוזמות כאלו, מצד עמותות פרטיות שונות, ותרכוש בעצמה קרקעות הנמצאות באיום, לצורך שימור ערכים נופיים.

רכישת קרקע לצורך שימור ערכיה היא פעילות מקובלת בארצות הברית. קרנות קרקע (land trusts) קיימות בארה"ב מאז 1891, אז הוקמה קרן העוסקת ברכישת ושימור קרקעות במסצ'וסטס, שלהן ערכים היסטוריים, ויזואליים או אקולוגיים חשובים. הקרן פעילה עד היום. רכישת קרקע לצורך שימורה נתמכת על ידי הממשלה, דרך ה-Farmland Protection Program. ב-2001 הוקצבו למימון תכנית זו 55 מיליון דולר (American Farmland Trust, 2001)

ב-1998- הגנו קרנות קרקע בארצות הברית על 4.7 מליון אקר. חוות ושטחים חקלאיים מהווים 50% מהשטח המוגן. 33% מהשטח המוגן הם נופים תרבותיים היסטוריים. חלק מהקרנות עוסקות בקניה של השטח, והעברתו, במקרים רבים, לידיהם של מוסדות ממשלתיים.

בשנים האחרונות, האמצעי הנפוץ ביותר לשימור שטחים על ידי קרנות הקרקע היה conservation easement - קניית זכויות פיתוח או העברת זכויות פיתוח. הקרן מעבירה לחקלאים תשלום, המהווה את ההפרש בין ערכה של הקרקע כקרקע חקלאית, ובין ערכה בשימוש "הטוב והגבוה ביותר" - כלומר פיתוח למגורים או מסחר (Alanen and Melnick, 2000).

2.9 סובסידיות ומיסוי מקל לחקלאים העוסקים בשימור

ממשלות במדינות רבות באירופה מעניקות סובסידיות שונות לחקלאים, לצורך שימור הנופים החקלאיים. כך הדבר בהולנד ובבריטניה. הטענה מאחורי מענקים אלו היא כי **החקלאות הינה מוצר ציבורי**, מתוקף היותה מספקת ערכי נוף לחברה כולה, וככזו - היא זכאית לתמיכה ממשלתית, בדומה למוצרים ציבוריים אחרים, כגון כבישים, חינוך או ביטחון (כהן, 2001).

בבריטניה מתבצעת תמיכה זו באמצעות ה- Countryside Stewardship Scheme המעניקה תמיכה פיננסית לחקלאים ומנהלי קרקעות במטרה לטפח ולשמר את נופי אנגליה, ערכים טבעיים והיסטוריים שלהם, ו"לעזור לאנשים ליהנות מהם". התכנית תומכת בשחזור ושיקום של אלמנטים מוזנחים בנוף, יצירת נופים חדשים, טיפוח המגוון הנופי, והגדלת הנגישות של תושבי העיר לאזורים הכפריים. החקלאים המצטרפים לתכנית מתחייבים לטפח את הערכים הנופיים בשטחיהם במשך 10 שנים, בתמורה למענק ממשלתי שנתי (DEFRA, 2001).

הצעה לסיוע דומה לחקלאים, שיהפוך אותם ל"מגיני השטחים הפתוחים" הועלתה לא מכבר בישראל על ידי החברה להגנת הטבע ורשות הטבע והגנים. הסיוע יוגש באמצעות אספקת מים מטוהרים בעלות נמוכה, או על ידי סבסוד כספי לחקלאים שידאגו לשימור הנופים המעובדים על ידם (רינת, 2001). הצעה דומה הועלתה על ידי שר החקלאות, שלום שמחון, באוגוסט 2001. לדבריו, ראוי לראות בכפר ובחקלאות הישראלית חלק מהמורשת ההתיישבותית הלאומית של ישראל, ולפיכך יש לתמוך בהם כבמוצר ציבורי (כהן, 2001).

אך לפני שניגשים לסבסוד החקלאים, כדאי להתבונן בתשומת לב במבנה המיסוי הקיים במשק, ולבחון האם ניתן לשנות אותו באופן שיתמוך בפעילות חקלאית, ולא יעודד הזנחת והפקרת שדות חקלאיים. יש לזכור, שמיסוי יתר היווה גורם מרכזי בנטישת שדות והברחה של הנופים החקלאיים בארץ ישראל, לכל אורך ההיסטוריה (רייפנברג, 1950). בבריטניה, אחת הדרישות שהועלו במסגרת עידוד החקלאות הנופית, היא למסות את החקלאים רק על הרווחים ולא על הנכסים. מיסוי הנכסים מעודד את האיכרים להזניח את רכושם בכדי להימנע מתשלום מס גבוה (Weller, 1976). יש לבחון את מערכת המיסוי בישראל, ולראות עד כמה היא הולמת יעדים כמו שימור החקלאות הנופית, או עידוד עבודת האדמה בכלל.

סדר היום הלאומי צריך להשתנות מתמיכה בחקלאות כמייצרת מזון, לחקלאות כמייצרת נוף לצד ייצור המזון. שימור מוצלח של אלמנטים חקלאיים-נופיים תלוי לא רק בהגבלות חוקיות, אלא גם בשיתוף פעולה וניהול נכון מצד החקלאים עצמם.

2.10 הגנה חוקית לאלמנטים בנוף החקלאי

בבריטניה קיימת הגנה חוקית למשוכות החיות (hedgerows) כאלמנטים יוצרי נוף חקלאי. הרחבת החקיקה, כך שתכלול אלמנטים נופיים נוספים, נמצאת כיום בדיון (the Countryside Agency, 2001) אחת האפשרויות לשימור נופים חקלאיים, או אלמנטים בתוכם, היא על ידי יצירת גוף מקביל ל"מועצה לשימור אתרים היסטוריים" שיהיה אמון על שימור נופים חקלאיים. גוף זה עשוי להיות גוף ביצועי, או מייפעץ בלבד. על ידי חקיקה מתאימה יש ליצור את האפשרות להכריז על אלמנטים של צמחיה ונופים פתוחים כאלמנטים לשימור, בדומה להכרזה על מבנה לשימור.

פעולותיה של המועצה לשימור מבנים בישראל מתרכזות במבנים ובאתרים ואינן מכסות בדרך כלל נושאים מרחביים דוגמת הנוף החקלאי. סקירת פרסומי המועצה ופעולותיה, מורה כי הנוף החקלאי זוכה לאיזכור מועט אם בכלל.

2.11 שילוב אלמנטים מסורתיים בתכנון חקלאי מודרני

בעקבות מחקרים שנערכו בנורווגיה (Strumse, 1994 מצוטט על ידי ברו, 2001) העלה החוקר את האפשרות להשביח את הערכים הנופיים של השטחים החקלאיים המודרניים, באמצעות שילוב אלמנטים מהנופים החקלאיים המסורתיים בהם. לדוגמא: שילוב של אזורים טבעיים (חורש, טרשים, נחלים) בצורתם הבלתי מופרת, בשטחים המעובדים; גיוון בסוגי הגידולים; אימוץ שיטות עיבוד מסורתיות, ושילובן במרחב במעובד המודרני; ועוד. באופן זה ניתן להגיע לחקלאות המהווה ענף רווחי וכלכלי מחד, ומאידך עונה גם על הצרכים הנופיים והאסתטיים של מירב האוכלוסייה.

לאסטרטגיה זו עשוי להיות מקום חשוב בחברה הישראלית, שכן המפגש בין שרידי העבר, כגון טרסות, בוסתנים, מתקני השקיה וכו' ובין החקלאות החדשה מתרחש בסמיכות ובתדירות. השילוב בין השניים, עשוי להיות פיתרון ל"מונוטוניות" כביכול של החקלאות החדשה, וצוהר להכרתה של החברה המסורתית ורישומה בנוף.

2.12 הכשרת חקלאים וגננים בטכניקות מסורתיות

נופים חקלאיים דורשים תחזוקה מתמדת בכדי להישמר במצב טוב. אחד התנאים ההכרחיים לשימור נופים חקלאיים מסורתיים הוא חינוך והכשרת עובדים לבקיאות בטכניקות עיבוד מסורתיות, שחלקן אינן נמצאות עוד בשימוש נפוץ, ולכן אינן נלמדות במסגרת בית הספר החקלאיים ה"רגילים". בבריטניה, לדוגמא, קיימים מספר קורסים להכשרת עובדים חקלאיים בטיפוח משוכות חיות או בבניית גדרות אבן. עובדים אלו משתמשים בכישוריהם לטיפוח נופים ומשוכות שהוכרו כאלמנטים לשימור.

גם כאן ניתן לאמץ גישה זו, בהכללת הנושא של שימור ושיקום מתקנים ומבנים חקלאיים במסגרות אקדמיות.

במקביל, יש לפתח ולהעמיק את המחקר העוסק בשימור נופים, באספקטים ארכיאולוגיים, היסטוריים-אומנותיים, גנניים, אקולוגיים ועוד. יש לפתח את הטכניקות השונות שבשימוש, כמו גם לשמר ולתעד מסורות עיבוד עתיקות הקיימות עדיין, ומצויות בסכנת הכחדה.

3. סיכום

ניתן לסכם את האסטרטגיות שהוצגו מעלה למספר קווי מדיניות:

1. מעבר מתפיסת החקלאות כמייצרת מזון לתפיסתה כמייצרת נוף וערכים עבור החברה כולה.
2. תיעוד ערכי החקלאות הנופית והעלאתם על סדר היום הציבורי.
3. מעבר מתפיסת החקלאים כשחקנים כלכליים בלבד, לתפיסתם כ"שליחי החברה" (stewardship) המייצרים מוצר ציבורי, לאמר נוף וערכים תרבותיים.
4. הגדלת הבסיס הכלכלי של אזורי הכפר, תוך עידוד עסקים הנשענים על הנוף הכפרי כמשאב.

גישות אלה מבוססות על העובדה שלמרות כל הערכים הויזואליים והאסתטיים של הנוף החקלאי, חובה לזכור כי אין כל הצדקה כלכלית או תרבותית לתחזוקה של חקלאות למטרות נוף בלבד. כדי לשמר את הנוף החקלאי - אנשים ראויים לחיות בתוכו, חיים כפריים בעלי הצדקה ועצמאות כלכלית (Wijermans, 1992). שימור הנוף הכפרי תלוי, לפיכך, במציאת אלטרנטיבות של ממש לירידה בערך הכלכלי של החקלאות, אלטרנטיבות שיעודדו, אף על פי כן, את החיים במרחב הכפרי ואת הפעילות החקלאית.

האסטרטגיות לשימור נופים חקלאיים, המפרטות קווי מדיניות אלו, הן רבות ושונות. אחת הבעיות בטיפול בנושא הנוף החקלאי, שזכתה להתייחסות מצד ציבור המתכננים בעולם, נובעת דווקא מריבוי של האסטרטגיות, כמו גם מריבוי הגופים העוסקים ביישומן. בארצות מסוימות, דוגמת בריטניה, הטיפול בנופים חקלאיים מתפצל בין גופים ממשלתיים ועמותות ציבוריות רבות. אחת ההמלצות היא, לפיכך, ליצור רשות מתאמת אחת, שתראה את תפקידה בשימור והכוונת הפיתוח באזורים החקלאיים, מתוך אינטרס של שימור ערכים תרבותיים ונופיים (Weller, 1976).

נושא בעייתי אחר הקשור בשימור נופים חקלאיים, הוא העלות הגבוהה של מרבית האסטרטגיות שהוצגו מעלה. קניית קרקעות לצורך שימורן, או יצירת מנגנוני פיצוי לחקלאים, שימנעו את הצורך במכירת קרקעות חקלאיות לפיתוח, דורשים השקעות רבות, וכן נכונות לשיתוף פעולה בין גורמים רבים, להפעלה תקיפה של מדיניות אחידה וכוללת.

מקצת מהפטרונות שהוצגו לעיל נשקלו בעבר ליישום בישראל, אך הוטלו בספק, אף על ידי הגורמים שהעלו אותן, בשל המורכבות האדמיניסטרטיבית, והעלות הגבוהה הכרוכה בהן. אחד המחקרים העלה את ההצעה כי, בדומה לברון רוטשילד, שעסק לפני יותר ממאה שנים ביישוב ופיתוח החקלאות בארץ, "יתכן שניתן לפעול להבאתו של "ברון חדש".... אשר יקנה קרקעות.. תוך הבטחה לשמור את הנוף החקלאי הכפרי למשך עשרות שנים" (צבן, 1999). רק "ברון חדש" כזה, בדמות גורם עסקי ברמה בינלאומית, יוכל, לטענת המחקר, להתגבר על הקשיים הניהוליים ולספק את ההון הדרוש, להצלת הנופים החקלאיים בישראל. ה"ברון החדש" יוכל לפתח תיירות באזורים הכפריים, ובלבד שתשתלב בנוף הכפרי ותראה בו משאב לפיתוח עסקי, שערכו אך יעלה עם השנים, ככל שנדירותו בנוף תגבר. המדינה מבחינתה, עשויה לאפשר לאותו גורם לפתח אדמות אחרות, שאינן בעלות ערכי נוף גבוהים, או לפצות אותו במיסוי נמוך.

בין כך ובין כך, אין ספק כי המשבר במגזר הכפרי כיום, בישראל ובארצות רבות בעולם, הוא אקוטי, ואסור שההתמודדות עמו תהיה אקראית. יש לבסס את המדיניות על מחקר מעמיק, ביחס עם יישום כלים אפקטיביים ותקיפים, תוך שינוי סדרי העדיפויות הלאומיים.

נחמת מה ניתן למצוא בעובדה שבבריטניה, ננקטה מדיניות משולבת ונרחבת ל"הצלת" הנופים החקלאיים הנושאת את פירות. ה- Countryside Agency ערכה, החל מ-1972, שלושה סקרים,

בהפרש של 11 שנים זה מזה. מטרתם של הסקרים הללו הייתה לעקוב אחר ההתפתחות (או ההתדרדרות) בערכי הנוף באזורים הכפריים, והשינוי בתודעת החקלאים בנוגע לתפקידם כמגיני הנופים החקלאיים. בסקר האחרון נמצא שאבדן הערכים הנופיים הואט ומותן ביחס לסקרים הקודמים. אמנם הנופים החקלאיים עודם מאבדים מאופיים, אך בקצב איטי הרבה יותר מבשנות השבעים.

מרבית החקלאים היו נכונים לפתוח את שדותיהם למטיילים מקרב הציבור הרחב. כמו כן, החקלאים הביעו יתר נכונות לעסוק בטיפוח הנוף החקלאי, נושא שב-1972 נחשב בעיניהם למוזר. חקלאים רבים הכירו בערך הנופי של השדות החקלאיים, ותמכו בו על ידי ניהול וטיפוח חורשות ומשוכות חיות. רק מחציתם עדיין החזיקו בדעה שמטרתם העיקרית היא לייצר מזון, ושרווחיות כלכלית חשובה יותר מאחזקת נופים ערכיים (the Countryside Agency, 2001).

פרק ו' - תיעוד והערכה של נוף חקלאי

תיעוד והערכה של נופים חקלאיים הוא תנאי הכרחי להעלאת המודעות לערכיהם וייחודם, כמו גם לגיבוש מדיניות לשימור. תיעוד והערכה של נופים חקלאיים הוא כלי מרכזי באסטרטגיות השימור בארצות רבות בעולם. התיעוד יוצא מנוקדת הנחה שניתן לחלק את הנוף לאלמנטים בודדים, שקומפילציה שלהם היא שיוצרת את אופיו של הנוף החקלאי. לפיכך, יעסוק התיעוד בזיהוי האלמנטים הללו, רישומם והערכת מצבם ותרומתם לאופיו הכללי של הנוף.

תהליך התיעוד וההערכה של אלמנטים בנוף מתבסס על הקביעה כי הנוף הרצוי הוא נוף בעל לכידות (integrity) נוף בעלת אופי מובהק וברור. תכנון הנוף החקלאי יכוון לשימור אופי זה, מתוך זיהוי הגורמים המתווים אותו, והגנה מרבית עליהם.

1. לכידות של הנוף החקלאי

הלכידות (integrity) של הנוף החקלאי מוגדרת כמידה בה הנוף מוסיף לשקף את זהותו ואפיו ההיסטורי (Alanen and Melnick, 2000). זוהי המידה בה מאפיינים פסיים בעלי חשיבות תרבותית או היסטורית, אופיו, ארגון שימושי הקרקע, והפרטים נשמרו באתר, מידת האפשרות לשייך את מירב האלמנטים לתקופת זמן אחת או לקבוצה תרבותית אחת.

מושג זה מהווה מושג מפתח בשימור נופים חקלאיים והיסטוריים בארצות הברית. השימוש במושג זה בהקשר של נופים מקורו בתיאוריות אקולוגיות ושימור הטבע - שימור מערכת שלמה ולכידה, או שיקומה למצב זה הוא אחד המניעים של פרקטיקה זו. משימור נופים טבעיים אומץ המושג גם לנופי תרבות. מושג זה מהווה מושג מפתח בהערכת נופי תרבות במסגרת ה-National Register of Historic Places בארה"ב (Alanen and Melnick, 2000)

לקריטריון הלכידות קמו מתנגדים רבים בעולם התכנון בארצות הברית. מתנגדים אלו מעלים את השאלה כיצד ניתן לדבר על לכידות תקופתית בנוף הפתוח, שהוא מטבעו מערכת דינמית, הנתונה לשינוי וטרנספורמציה מתמידים. עצירת השינוי יכולה להתבצע רק באמצעים מלאכותיים, הכופים על הנוף הגבלות שאינן מטבעו. במיוחד קשה הדבר בנוף חקלאי ו"חיי" בו האנשים החיים בשטח צריכים להתפרנס מעבודתם. הבנה שהנוף אינו אובייקט מתוכנן מראש, אלא מצרף של תקופות רבות, בהן חלו בו שינויים והתפתחות, תכוון את מוסדות התכנון לחפש דרכים ללוות את השינוי בכוונים רצויים, ולא דרכים לצמצמו או לעוצרו כליל. תפיסות חדשות, בדבר מספר רב של תקופות בעלות חשיבות עבור הנוף, ותהליך אבולוציוני של התפתחות תופסות את מקום חשוב בחשיבה התכנונית בארצות הברית. יש להשתמש בתיעוד המקום כדרך לספר את סיפורו ההיסטורי, כתהליך דינמי ולא כתמונת מצב רגעית. יתכן שאיכותו של האתר אינה נובעת דווקא המצאי הממשי הנמצא בו, כי אם מהפרשנות היוצרת הניתנת לו על ידי המתכננים העוסקים בשימורו, המבקרים בו והמשמעויות התרבותיות הנוצרות בו באופן מתמשך (Alanen and Melnick, 2000)

2. אלמנטים היוצרים תבניות נוף

הגישה המרכזית לניתוח, הערכה ושימור נופים חקלאיים רואה בנוף קומפילציה של אלמנטים שונים, הקשורים הדדית, אך עם זאת נפרדים זה מזה. מקצתם של אלמנטים אלו הם טבעיים, ואחרים הם מלאכותיים - תוצאות התערבות האדם לשם ניצול הכוחות הטבעיים לתועלתו. הבנה, ניתוח והערכה

של האלמנטים השונים בנוף, אופיים ומידת השתמרותם, מהווה את הבסיס להערכה כוללת של הנוף, ולתכנון האמצעים לשימור האלמנטים השונים בו. (Alanen and Melnick, 2000)

אלמנטים היוצרים תבנית נוף הם אותם מבנים, גדרות, מתקנים, כלים, צמחיה נטועה או שינויים אחרים שנוצרו על ידי האדם בנוף הטבעי. שינויים אלו הם שאפשרו את קיומו של האדם בנוף, ואת עיבוד התנאים הטבעיים על ידו, לשם הפקת מזון מהאדמה. ככל שהתנאים הטבעיים (טופוגרפיה, אקלים, משטר גשמים והצפות, מאפייני הקרקע) נשארים קבועים לאורך זמן - כך גם אלמנטים אלו, המהווים את התמודדותו של האדם עם תנאי הטבע, נשארו **קבועים בנוף**, במהלך שנים רבות. זאת, בזמן שאלמנטים אחרים (כגון סוג הגידולים) הם בעלי **אופי זמני**, ומשתנים כתוצאה משינוי בטעמי האוכלוסייה ודרישתה למזון.

קיימת חשיבות מכרעת לזיהוי ושימור האלמנטים יוצרי תבניות הנוף, מכיוון שהם מהווים את תמצית הנוף החקלאי. באלמנטים אלו מתבטא נוף זה כנוף תרבותי - שכן הם מהווים את השינויים שחולל האדם בסביבתו, והם המשקפים את תנאי חייו, ואת יכולת ההמצאה והיצירה שלו ביחס לטבע.

קיימות שיטות רבות לאיתור וזיהוי של אלמנטים יוצרי תבנית נוף. במדינות מסוימות קיימים דגשים על אלמנטים מסוימים, שצברו חשיבות כמעט מיתית בתרבות של המדינה.

לדוגמא, בבריטניה קיימת חשיבות תרבותית רבה, ומקום חשוב בשיח התכנוני, לשימור תוחמי השדה המסורתיים. אלו הן גדרות חיות (hedgerows) ששימשו לצורך הגדרות גבול החלקה, ונטעו וטופחו בטכניקות מסורתיות, כך שהן היוו מחסום בפני בעלי חיים מזיקים, ופולשים בני אנוש. גדרות אלו היו נפוצות ביותר בנוף החקלאי הבריטי, והדימוי של נוף זה מזוהה עמן.

טכניקות העיבוד המודרני המשתמשות במיכון כבד, נדרשות לשדות נרחבים בהם אין מקום לגדרות חיות. חומרי ההדברה המצויים בחקלאות העכשווית הפכו אותן למיותרות לצורך מניעת כניסת בעלי חיים מזיקים לשדה. הגדרות הללו נמצאות בשנים האחרונות באיום ובסכנת הכחדה.

מכיוון שהדימוי של הנוף החקלאי הבריטי קשור באופן הדוק עם הגדרות הללו, והן נתפסות כיוצרות את "רוח המקום" של הנוף הבריטי, התגייסו עמותות רבות להגנתן. מאז שנות ה-70 פורסמו בבריטניה מאמרים רבים המציגים את נופי הכפר בתמונות "לפני" - עם הגדות החיות - ו"אחרי" - ללא הגדרות החיות, כאשר התוצאה היא נוף מונוטוני ומשעמם (Westmacott, 1976). בנוסף, נמצא שלגדרות אלו ערכים אקולוגיים חשובים, כמהוות בית גידול ייחודי, מקום קינון לציפורים ו"מסדרון אקולוגי" למעבר בעלי חיים בתוך שטח מעובד, הטומן בחובו סכנות רבות עבורם (אילן, 1997).

פעילות העמותות הללו מצאה את שכרה בהסכמה נרחבת מצד דעת הקהל הרואה במשוכות החיות ובאלמנטים גובלים אחרים אובייקטים הראויים לשימור. הסכמה זו נתמכת במסמכים ממשלתיים, המכירים בערכיהן התרבותיים, אקולוגיים ונופיים של האלמנטים הללו, וממריצים את החקלאים לשמר ולטפח אותן (לדוגמא, במסמך The Protection of Field Boundaries, 2001). המשוכות החיות בפרט זכו להגנה חוקית כאלמנטים לשימור (UK Department for Environment, 2001).

בהקבלה לנושא הגדרות בבריטניה, אפשר להביא את תרבות המדרגים בחקלאות ההררית בישראל. גם כאן, נזנחה ונינטשה תרבות זו וממערכת המדרגים שהשתרעה על פני כמחצית ההר, נותר עתה מעט מאוד. המודל הבריטי של שימור תרבות הגדרות, עשוי לשמש דוגמא למהלך שיקום ושימור ישראל.

בארצות אחרות, ואף בבריטניה עצמה, משתמשים בדרך כלל במערכת סיווג ותיעוד מורכבת יותר, לאלמנטים יוצרי תבניות נוף. להלן נסקור מספר מערכות וקרטיונים כאלה.

2.1 בריטניה - the Countryside Agency

במחקר שנערך על ידי ה- the Countryside Agency השתמשו החוקרים בקריטריונים הבאים לתיאור והערכת מצבו של הנוף החקלאי: כמות וסוג של משוכות חיות; מספר העצים במשוכות החיות; גודל החלקות; כמות החורש והיער בשטח המעובד; מגוון הגידולים בחווה; כמות העשבים השוטים בשטח (כמות נמוכה יותר מעידה על איכות נוף גבוהה יותר, כמובן). אלמנטים נופיים נוספים, הנזכרים במסמכי ה- Countryside Agency כאלמנטים לשימור הם אהו היסטוריים וחורשות עתיקות (the Countryside Agency, 2001). ה- common, אותו שטח מרעה המשותף לכלל הקהילה, מהווה אף הוא אלמנט נופי לשימור, הזוכה לתשומת לב מצד גופים ממשלתיים שונים, כגון המשרד לאיכות הסביבה (Department of the Environment, 2001).

אלמנט נוסף הזוכה לתשומת לב בבריטניה הוא דרכי הכפר. דרכים כפריות הן לעיתים קרובות דרכים היסטוריות, ששמשו בעבר את החקלאים המקומיים להגעה אל השווקים המרכזיים. בנוסף לערכם ההיסטורי, מסלולים אלו נתפסים כשבילים של רוגע, לטיול או רכיבה על אופניים. עמותות שונות, כמו גם המדיניות הממשלתית, תומכות בהרחקת מכוניות מהם, יצירת קטגוריה תכנונית של "שביל כפר" בו להלכי רגל יש עדיפות על כלי רכב, בדומה ל"רחוב המשולב" העירוני, או הגבלת מהירות הנסיעה באזורי הכפר (CPRE, 2001).

2.2 גרמניה - Landschaftsbild Hamburg

במסמך זה מובא תיאור של הנופים החקלאיים בסביבת המבורג, כאשר הדגש בניתוח תמונת הנוף מושם על החלוקה והפיזור המרחבי של האלמנטים השונים בנוף. נופים חקלאיים שונים נחננו בחלוקות מרחביות שונות, המתבטאות ביחס בין מקום היישוב והשדות, מיקומם של הגידולים אחד ביחס לשני, והצורה הגיאומטרית של החלקות, היישובים והשטחים הטבעיים, זה ביחס לזה.

המסמך מבחין בין מספר מעגלים של הנוף החקלאי, האופייניים לנוף בצפון גרמניה. נוף זה בנוי מעגלים-מעגלים, כאשר המעגל הקטן ביותר הוא הכפר עצמו. גם יחידה זו מכונסת סביב מבנה הכנסייה ומגדל הפעמונים, שסביבו נבנו בתי הכפר. המעגל השני מורכב מחצרות המשק; המעגל השלישי מכיל גינות וגנים; המעגל הרביעי - מטעים ועצי פרי; המעגל החמישי - גידולי שדה ומרעה; והמעגל השישי - הוא הטבע עצמו, שבמקרה זה הוא בעיקר יערות.

כמו כן קיימת במסמך זה התייחסות לאלמנטים בוני הנוף עצמם: גדרות, מובילי מים, דרכים, ועוד. המסמך מחלק את נופי החקלאות לשני סוגים מרכזיים - קרקע הררית יבשה, שבעבר היתה בלתי פורייה; וקרקע לחה, שהיתה פורייה ביותר מאז ומעולם, ובה התקיימה ההתיישבות העתיקה ביותר, מזה כ-800 שנה.

האלמנט המרכזי שבונה את נוף הקרקע היבשה הוא המשוכות. מדובר במשוכות חיות, בדומה למשוכות בבריטניה, ששמשו בעבר לחציצה בין השדות, שבירת רוח, מניעת כניסת בלעי חיים מזיקים, וגם כמקור עץ לשימושים שונים. באזור המבורג, המשוכות החיות הן צורה חדשה יחסית של נוף חקלאי, בת כ-200 שנה לכל היותר. רשת הגדרות יוצרת תבנית נוף מובהקת - תחושה של כעין פארק נופי. בהמשך המסמך מובא ניתוח ותיאור של סוגי המשוכות השונים הקיימים בנוף זה. התבנית הנופית הבסיסית היא של שדות ויערות, כאשר המשוכות החיות הן כעין המשך של היערות, בזעיר אנפין.

האלמנט המרכזי שבונה את הנוף בקרקע הלחה הוא מובילי המים. כאן תבנית הנוף נוצרת על ידי הקשר בין קרקע חקלאית וגופי מים. הקרקע נדרשת לניקוז תמידי, וכך נוצרה תבנית של שדות צרים וארוכים, המסודרים זה לצד זה, כגריד, כאשר ביניהם - תעלות ניקוז.

הדרכים מהוות אלמנט היסטורי חשוב בשני המקרים. בייחוד בנופים הלחים - הדרכים היו מקבילות לתעלות המים, והיוו את הנתביים ההיסטוריים לעיר או לשווקים המרכזיים.

בשנים האחרונות, הן המשוכות החיות והן תעלות המים נמצאים תחת איום של הריסה והסרה, לצורך הרחבת השדות החקלאיים. הדגש המרכזי של מתכנני הנוף בהמבורג הוא על שימור האלמנטים הללו, מכיוון שבהם, כך הם מרגישים, טמונה התמצית של הנוף החקלאי ותחושת המקום של העיר המבורג וסביבותיה (Soerensen, 2001, STEB, 1994).

2.3 האיחוד האירופי

בתחילת שנות ה-90 יזם האיחוד האירופי מחקר לזיהוי ומיפוי יחידות הנוף החקלאיות של אירופה. מחקר זה התבסס על שלושה קריטריונים לאפיון יחידת נוף חקלאי:

1. האקלים - קובע את סוג הגידולים שיכולים לגדול באזור.
  2. התבליט - קובע את הנגישות של האזור, את היכולת לעבד בו חלקות, את פוריות ועומק הקרקע.
  3. היסטוריית העיבוד האופיינית - הפרמטר המבטא את התערבות האדם. מתבטא בעיקר בפרמטרים של סגירות לעומת פתיחות בנוף.
- על סמך הקריטריונים הללו סווגו 18 יחידות נוף אזוריות על פני היבשת (Wijermans, 1992).

2.4 ארה"ב - רשות הגנים הלאומיים

גישת הניתוח, הערכה ושימור נופים תרבותיים, כפי שנוסחה על ידי רשות הגנים הלאומיים בארה"ב, מציגה מתודולוגיה מורכבת ומפורטת. גישה זו, שנוסחה במסמכים שונים (לדוגמא: Guidelines for the treatment of Cultural Landscapes, 1996) מונה שורה של אלמנטים בוני נוף, אותן נדרשים המתכננים לתעד והעריך במסגרת הכנת מסמכי הערכה לנופים תרבותיים, ונופים חקלאיים בכללם. האלמנטים הללו הם:

- **הארגון הפיסי של הנוף** - היחסים בין הנופים החקלאיים לנופים טבעיים ונופי היישוב, והיחסים בין האלמנטים השונים בנוף החקלאי עצמו, לדוגמא: גודל החלקות, צורתן הגיאומטרית, וכו'.
  - **טופוגרפיה** - תבנית הנוף הטבעי, שבתוכה מתפתח הנוף התרבותי. מישור, מתלולים, במות, בקעות, נחלים וכו'.
  - **צמחיה** - צמחיה טבעית וצמחיה נטע אדם גם יחד. סווג הפונקציות השונות של הצמחייה - מזון, נוי, צל, יצירת נקודות ציון בנוף וכו'.
  - **דרכים וסירקולציה** - כיצד נעים האנשים בנוף? כיצד מסומנות הדרכים? מה אופיין? מהן החוויות הקשורות בתנועה בנוף ובמבטים השונים הנחשפים תוך כדי תנועה זו?
  - **מערכות מים** - גופי מים טבעיים ומלאכותיים. הקשר בין המשטר ההידרולוגי הטבעי, והעיצוב המלאכותי של גופי מים. סווג גופי המים על פי הפונקציה שלהם: נוי, רחצה, השקיה, גידול דגים וכו'.
  - **מבנים, ואובייקטים אחרים** - מבנים חקלאיים ומבני נוי, טרסות, מבני שמירה, פרגולות, פסלים וכו'.
- גישה זו היא, להערכתנו, הגישה השיטתית והמעניינת ביותר מבין הגישות שנסקרו מעלה, ולכן נביא להלן התייחסות מפורטת למרכיביה, תוך אפשרויות יישומן לגבי נופים חקלאיים בישראל.

3. אלמנטים בוני נוף חקלאי בישראל

בהסתמך על המתודה שפותחה על ידי רשות הגנים הלאומיים, ארה"ב, ננסה לזהות את האלמנטים הקובעים ומבנים את הנופים החקלאיים הדומיננטיים בישראל.

3.1 הארגון הפיסי של הנוף

כאן מדובר הן ביחסים בין הנוף החקלאי והנוף הטבעי או הנוף העירוני הסובב אותו; והן ביחסים בין מרכיבי הנוף החקלאי עצמו ובין עצמם.

הנוף החקלאי יכול היות מופרד כשלעצמו, ויכול להיות צמוד או משולב במקטעים טבעיים או מבונים. במקרה האחרון, יש לבחון את הפיזור המרחבי של כל אחד מהנופים: האם המקטעים הטבעיים מפוזרים בנוף החקלאי באקראי, או האם הם עוקבים אחר דפוס כלשהו? בדרך כלל ימצאו הנופים הטבעיים בשטחים שקשה או בלתי אפשרי לעבדם: ערוצי נחלים הנתונים להצפות; אזורים טרשיים, בעלי קרקע דקה או לא פורייה; מתלולים חדים; וכיוצא בזה. כמו כן, יש לבדוק האם קיים דפוס קבוע בחלוקה בין אזורי היישוב לאזורים החקלאיים. לדוגמא: הכפרים הערביים באזורי הבקעות בגליל התחתון ימצאו בדרך כלל על המורדות הנמוכים של ההרים, כאשר שטח הבקעה מוקדש כולו לשדות חקלאיים. בהרי ירושלים ימצאו נקודות היישוב מתחת לפתחי המעינות של תצורת מוצא (רון, 1970).

הארגון הפיסי של הנוף החקלאי עצמו מתבטא בהתייחסות מרכיביו השונים בינם לבין עצמם. גודל החלקות, הגיאומטריה שלהן, הרציפות או הפיזור האקראי שלהן, רציפות סוגי הגידולים (מטעים, כרמים, גידולי שדה), החלקות המוקדשות למרעה ופיזורן בנוף וכו'. קיימת הבחנה ברורה בין סוגים שונים של התיישבות חקלאית בארגון הפיסי של הנוף שהן יוצרות. הכפר הערבי למשל, יוצר נוף של חלקות צרות וארוכות, שהלכו וקטנו כתוצאה מירושה וחלוקה, המקיפות במעגל את תחום היישוב. הקיבוץ, לעומתו יוצר נוף של חלקות גדולות בהרבה, בגלל השותפות ברכוש. גם למושבה ולמושב יש את דפוס הארגון הפיסי האופייני להן (בן ארצי, 2000).

3.2 טופוגרפיה

הטופוגרפיה מהווה את הבסיס להתפתחות הנוף התרבותי, עמה מתמודד, ועליה נשען כל מפעלו החקלאי של האדם. הכרה ותיעוד של המאפיינים השונים של הטופוגרפיה באזור החקלאי היא תנאי הכרחי להבנת הנוף החקלאי. מיפוי אזורי המישור לעומת האזורים ההרריים, ובתוכם - המדרונות המתונים ותלולים, הבמות, ערוצי הנחלים, הגיאיות והבקעות - נותן בידי המתעד את המפה הבסיסית של התנאים איתם צריך היה החקלאי להתמודד, או לנצל למטרותיו. נופי טרסות, סיכור גיאיות, תיעול וניקוז, מיקום הדרכים והאופי הגיאומטרי של החלקות - מוצגים ומוסברים על ידי הניתוח הטופוגרפי. נופי החקלאות ההררית שונים בתכלית מנופי החקלאות של מישור החוף ומישורי צפון הנגב, מנופי הגבעות או מנופי החקלאות בעמקים הגדולים או בבקעות הסגורות של הגליל התחתון.

3.3 צמחייה

כאן מדובר הן בהתייחסות לצמחייה טבעית מקומית, והן בהתייחסות לצמחייה אופיינית נטע האדם. הצמחייה הטבעית מהווה את המעטפת הבסיסית של השטח החקלאי. הצבעים, הריחות, הכהות והצל,

או הפתיחות של הצמחייה הטבעית הן הקובעות, לעיתים קרובות, את הקונטקסט הנופי שבתוכו מתנהלת הפעילות החקלאית.

הצמחייה נטע האדם אף היא מתחלקת לשתי קבוצות: ראשית, מדובר בצמחייה היצרנית עצמה, שהיא מוקד הגידול החקלאי. כאן קיימת חשיבות בעיקר לעצי פרי - שכן גידולי שדה הם בדרך כלל חד שנתיים בלבד, ונתונים למשטר גידולים מתחלף. במקרה זה - כדאי לתעד את משטר הגידולים.

יש להתייחס לקונוטציות תרבותיות או היסטוריות של הגידולים. סוגי גידולים מסוימים הפכו ל"מיתולוגיים" ומזוהים ביותר עם הנוף החקלאי באזורם: הפרדסים בשרון, הכרמים באזור זיכרון יעקב, הזיתים במבואות ירושלים, התמרים באזור יריחו והכינרת, וכיוצא בזה. כמו כן, קיימת צמחייה חקלאית שלה משמעות רבה, ללא קשר למיקומה המסוים. הצבר, לדוגמה, צבר משמעות רבה במישור התרבותי של המאבק הישראלי-פלשתינאי.

הקבוצה השנייה של צמחית נטע אדם כוללת צמחייה שאינה יצרנית במובהק, אך יש לה תפקיד חשוב בסיוע להתפתחות הגידולים, או בסימון והבניית הנוף. צמחיה זו משמשת לסימון דרכים, להתוויית גבול החלקות, לשבירת הרוח וכדומה. משוכות הצבר ששמשו כגובלי חלקות בכפרים ערביים, שורות הברושים שוברי הרוח בפרדסי השרון, ושדרות האקליפטוסים המתוות את הדרכים בעמק יזרעאל - מהווים אלמנטים בולטים בקטגוריה זו.

3.4 דרכים וסירקולציה

אלמנטים אלו הם אמנם בעלי חשיבות פחותה בנופים החקלאיים ביחס לנופים תרבותיים בכלל. אף על פי כן יש לתת את הדעת על מיקומן והתווייתן של הדרכים בנוף הכפרי. לעיתים קרובות מדובר בדרכים היסטוריות, בהן השתמשו האיכרים במשך שנים רבות לצורך הליכה לשוק הסמוך או לעיירה הקרובה. לעיתים הן מסמנות מעברים בנוף - בין אזורי קרקע שונים, או בין שטחיהן של קהילות שונות. יש לשים לב לאופן סימון הדרכים בנוף - האם הן מובלעות בו, או זוכות להבלטה בדמות שדרות עצים המצללות עליהן. כמו כן יש לשים לב למצבן התחזוקתי של הדרכים, לכמות כלי הרכב המתשמשת בהן וכדומה. זאת מכיון שפיתוח דרכים בנוף היא איסטרטגיה מרכזית בטיפוח והצגת נופים חקלאיים לציבור הרחב.

3.5 מערכות מים

גם כאן יש ראשית כל להתייחס למשטר ההידרולוגי הקיים - גשמים, שטפונות והצפות, תנאי לחול וניקוז המים; נחלים, מעיינות וגופי מים אחרים הקיימים בשטח באופן טבעי. במקביל, יש להתייחס להתמודדותו של האדם עם התנאים המגבילים שנוצרו כתוצאה מחוסר (או עודף) מים.

בישראל, כארץ ספר המדבר, הסובלת ממחסור חמור במים, צברו מערכות המים משמעות מיתולוגית כמעט. פיתוח מערכות השקיה היווה תנאי הכרחי לפיתוח חקלאות. לפיכך, מערכות השקיה מתוחכמות פותחו בישראל משחר ההיסטוריה. בריכות לאגירת מים (המפורסמות בהן הן הבריכות הסובבות את ירושלים, ו"בריכות שלמה" סמוך לבית לחם), אקוודוקטים, סכרים, בורות מים, בארות ופוגארות (מתקני איסוף מים מורכבים, הכוללים פירים החצובים באדמה ואוגרים מים משכבות בלתי חדירות אל תעלה תת-קרקעית ארוכה) - הם רק חלק ממגוון מתקני המים הפזורים ברחבי הארץ. חלקם מהווים שריד ארכיאולוגי בלבד. מיעוטם עודנו נמצא בשימוש עד היום (רייפנברג, 1950).

גם בעת המודרנית זכו מתקני מים והשקיה לתשומת לב רבה בנוף החקלאי. מקום מיוחד לעצמו תפס מגדל המים, שהיה ועודנו נקודת ציון מרכזית בנוף החקלאי, וסמל מיתולוגי להתיישבות הציונית

בכללה. טפטפות, ממטרות ומתקני השקיה מודרניים אחרים, אינם, אמנם, בולטים בנוף, אך לעיתים הם מתווים אותו. לדוגמא - "נופי המעגל", אותם שדות שהותוו בצורה מעגלית מושלמת, כתוצאה מדרך פעולתו של מתקן ההשקיה המספק להם מים.

נושא אחר הקשור במים, האופייני אף הוא לנופים החקלאיים בישראל, קשור בניקוז דווקא. ייבוש הביצות מהווה את אחד המיתוסים המכוננים של ההווה הציונית. במרוצת השנים, ובעיקר בעקבות ייבוש החולה, נתגלו התוצאות ההרסניות, מבחינה אקולוגית ונופית, של פעולות ייבוש אלו. מרבית הקרקעות שייבושו הפכו לקרקע חקלאית מנוקזת.

נופי חקלאות מים של ממש, דוגמת אלו הקיימים בצפון אירופה או במזרח הרחוק, ומאופיינים בשטחי מים הנמצאים בניקוז מתמיד על ידי תעלות, או שטחי ביצה בהם מגדלים גידולים חקלאיים, לא קיימים בישראל. באזורים מסוימים קיימים שטחים נרחבים של בריכות דגים, היוצרות נוף חקלאי ייחודי. לעיתים קשורות בריכות אלו לגופי מים טבעיים - נחלים או מעיינות, וקשר זה אף הוא ראוי להתייחסות במסגרת תיעוד הנוף.

3.6 מבנים ואובייקטים

מבנים חקלאיים שונים מתווים ומשפיעים על הנוף הנוצר סביבם. הזכרנו כבר את מגדל המים, המהווה נקודת ציון נופית חשובה, כמעט בכל יישוב כפרי שהוקם על ידי התנועה הציונית. איתו ניתן להזכיר את מכון התערובת - הסילו הגבוה, המתווה בצלליתו את כלל ה"פרופיל" של היישוב הכפרי העברי. הנופים החקלאיים של עמק יזרעאל יהיו חסרים ללא מכון התערובת הממוקם במרכז כל יישוב. מרבית המבנים הללו עומדים כיום ללא שימוש. יתכן שבעתיד יקומו קולות הדורשים להרוס אותם. כדאי לפיכך, כבר כיום, להציג ולתעד את חשיבותם הנופית של מבנים אלו, ולהעלות רעיונות בנוגע ל"מיחזור" ומציאת שימוש חלופי להם.

הנוף החקלאי המסורתי אף הוא משופע במבנים ייחודיים. טרסות, המבנות את מדרונות ההר ומאפשרות את עיבודם יכללו בקטגוריה זו. מבני שמירה כגון שומרות האבן העתיקות, אף הם מבנים ראויים לציון בנוף החקלאי. מבני עיבוד - גת, גורן, אבני ריחיים, תחנות קמח וכדומה - הם ברובם מבנים ארכיאולוגיים, אך עדיין משפיעים על יצירת הנוף החקלאי.

בקטגוריה נפרדת יש לסקור מבנים ההולכים ותופסים מקום בנוף החקלאי, ומהווים איום ופגיעה בערכיו. מחסנים גדולים, לולים ורפתות נרחבים, הם בין המבנים הללו. מבנים אלו יזכו לתיעוד, אך לציון נמוך במסגרת ההערכה של תרומתם לנוף.

4. הערכת אלמנטים יוצרי תבנית נוף

בשלב שני, לאחר איסוף ותיעוד מלא ככל הניתן של האלמנטים המתווים את תבנית הנוף, יש לקיים הערכה של תרומתם לאופיו ואיכויותיו. הערכת האלמנטים השונים היוצרים את הנוף היא הבסיס למדיניות שימור וניהול, והכוונת מאמצים לשיקום וטיפוח של אלמנטים הדורשים זאת.

ראשית, יש לסקור את מצבם את האלמנטים כשלעצמם: על פי נדירותם, חשיבותם ההיסטורית וערכיהם האסתטיים, ועל פי מצב השתמרותם: האם הם מטופחים ומשגשגים, או שמא ניכרים בהם אותות הזנחה, פגעי הזמן או אף פגיעה מכוונת?

כדוגמא, ניתן להזכיר את שוברי הרוח, בדמות שורות ברושים, המהווים אלמנט דומיננטי בתבנית הנוף של עמק יזרעאל. כאשר משוכות ברושים אלו עוברות בסמוך לקווי חשמל, נוהגת חברת החשמל לקטום את חלקם העליון של הברושים, באופן הפוגם חמורות באיכויותיה הנופיות של המשוכה. ברושים אלו אינם מתחדשים, ולפיכך הנזק הנופי הוא בלתי הפיך.

כאשר משוכות הברושים נמצאות שלמות, קיימת חשיבות להגן עליהן, בגלל מרכזיותן ביצירת הנוף, ובגלל נדירותן כמשוכות שלמות ובלתי פגומות. כמו כן, יש לשקול אמצעים לחידוש המשוכות שנפגעו, על ידי שתילת עצים חדשים.

בשלב שני, יש להעריך את תרומתם של האלמנטים השונים שתועדו ליצירת תבנית נוף אחת, בעלת תכונת הלכידות הנופית, אליה התייחסנו בראש הפרק. לאחר הגדרת אופיו הרצוי של הנוף, יש לבחון עד כמה כל אחד מהאלמנטים תורם או מפר אופי זה. אלמנטים התורמים לאופי הנוף יזכו לשימור; אלמנטים הפוגמים בו - להריסה או להגבלת התפתחותם.

לדוגמא, אם אופיו של הנוף הרצוי הוא שמרני ומסורתי - יזכו שומרות עתיקות ומבני עיבוד מסורתיים לשימור, שיקום והבלטה בנוף. מבני מחסנים, לולים ורפתות גדולות, או מבנים מסחריים יוגבלו או יוסרו.

בשלב אחרון, ניתן לסכם את ממצאי הערכת האלמנטים השונים במתווה מדיניות שימור. המדיניות עשויה לבחור בשימור מקבץ של אלמנטים בוני נוף בלבד, דוגמת משוכות הברושים בעמק יזרעאל. לעומת זאת, עשויה המדיניות להיות מדיניות כוללת, הממפה אזורים שלמים של נוף חקלאי לשימור. אזורים אלו יהיו אותן יחידות נוף בהן קיימים אלמנטים בוני נוף רבים בעלי איכות גבוהה ובמצב השתמרות טוב, ולעומת זאת אלמנטים המפרים את דמות הנוף הרצויה מעטים יחסית. האזורים לשימור ימצאו את ביטויים החוקי במסגרת תכניות מרחביות שונות.

תיעוד הנוף והערכת האלמנטים השונים בו הם הבסיס לשימורו ולטיפוחו. תהליך זה מאפשר זיהוי של האזורים או האלמנטים הבודדים אליהם יש לתת את הדעת יותר מכל, ואליהם יכוונו מאמצי השימור והטיפוח. כמו כן, מהווה התיעוד וההערכה כלי להעלאת המודעות של התושבים המקומיים, והציבור בכללו, לנכסים ולאיכויות של הנופים החקלאיים. תיעוד זה עשוי להיות מוצג בפני הציבור, בכנסים או תערוכות, ולהוות אף מוקד משיכה ומנוף לפיתוח תיירות מקומית.

פרק ז' - ערכים כלכליים של נוף חקלאי

ערכם הכלכלי של הנופים החקלאיים הוא מקרה פרטי של ערכם הכלכלי של שטחים פתוחים בכלל.

כלכלנים שונים (צבן, 1999) הכירו בבעייתיות שבבסיס הניסיון לאמוד את ערכם הכלכלי של השטחים הפתוחים. השטחים הפתוחים מהווים מוצר שהוא בחלקו פרטי ובחלקו ציבורי. במקרים רבים, שטחים אלו - כקרקע חקלאית - נמצאים בבעלות ובהחכרה לידיים פרטיות; מאידך התועלות הקשורות בהם הן ציבוריות, ומשרתות את החברה בכללה.

הנוף, מרחבי הטיול, ערכי המורשת והערכים האקולוגיים והטבעיים - הם ה"מוצרים" אותם מספקים השטחים הפתוחים לציבור הרחב. הציבור מעוניין בשימור ערכים אלו, כך שהדור הנוכחי והדורות הבאים יוסיפו ליהנות מהם. ממגמת שימור זאת נגזרות הגבלות ומחויבויות כלפי בעלי הקרקע או המחזיקים בה.

מאידך - נגישות הציבור לערכים הטמונים בשטחים הפתוחים ניתנת בחינם. כלומר - לא קיים כיום מנגנון שוק שיכול לפצות את בעלי הקרקע הפרטיים על הפעולות או המגבלות הנגזרות מרצונו של הציבור לשמר ערכים מסוימים בנוף הפתוח. מדובר בכשל שוק, לאמור: מוצר הזוכה להערכה וביקוש גבוה מצד הציבור (כגון ערכי טבע ונוף) אינו זוכה לערך כספי במנגנוני השוק הקיימים, ולכן אף אינו מסופק לציבור על ידי גורמים פרטיים.

לשם הדגמת הבעייתיות הזו, נציג את המקרה הבא: הנוף החקלאי המסורתי זוכה להערכה אסתטית ותרבותית רבה מצד הציבור, בישראל כבארצות רבות אחרות. מאידך - הקרקע החקלאית מצויה בבעלות או בניהול של חקלאים פרטיים, המעוניינים להפיק רווחים מעיבודה. שיטות עיבוד מודרניות וממוכנות הופכות את אחזקת הנוף המסורתי - הכולל חלקות קטנות, או עיבוד בטרסות לאורך צלע הר - ללא כדאי כלכלית. כיום, אין בידי הציבור הרחב - הנהנה ממראה הטרסות המעובדות, או מתשבץ החלקות הקטנות - כל אפשרות לשלם לחקלאי את הפיצוי הכלכלי המגיע לו תמורת אספקת ערכי הנוף הללו, פיצוי המהווה את ההפרש בין הרווח הנובע מעיבוד בשיטה מודרנית לרווח הנובע מעיבוד בדרכים המסורתיות.

במקרים כאלה נדרשת התערבות מצד רגולטור ממשלתי, שיקבע את המנגנון דרכו ישולמו פיצויים אלו, או שיחייב, בעזרת חוק, את עיבוד הקרקע בשיטות משמרות בלבד. התערבות ממשלתית נדרשת, שכן הממשלה היא נציגת הציבור, ודרכה פועל הציבור להשגת המוצרים והערכים אותם אין השוק הפרטי מספק לו. כפי שמתפקידה של הממשלה לספק ביטחון, חינוך ותשתיות (שאף הם אינם מסופקים לציבור על ידי השוק הפרטי), כך גם מחובתה להבטיח את אספקתם ושימורם של ערכי נוף, תרבות ומורשת.

ולכאורה נדמה שהעיסוק בנופים חקלאיים הוא אכן מתחומה של התרבות, המורשת והאסתטיקה בלבד; השאלה שעשויה להתעורר היא, מדוע בכלל לעסוק בהיבטים הכלכליים של נופים אלו? האין בכך ערבוב מין שאינו במינו, או אף השחתה של הערכים "האמיתיים" של הנוף?

אנו נדרשים להבין ולכמת את הערכים הכלכליים של הנופים החקלאיים - את הערכים הכספיים שהיו קשורים בהם, ללא כשל השוק הקיים כיום - מכיוון שערכים כספיים אלו משקפים את המידה בה הציבור מוקיר ומעוניין בשימור הנופים הללו. ההשקעה הציבורית בשימור הנופים תבוטא בכסף. לכן גם התועלת ממנה צריכה להיות נקובה בסכומים ממשיים, שכן רק כך יתפסו מאמצי השימור ככדאיים ומשכנעים. בכדי שההשקעה הציבורית בשימור תתקיים לאורך זמן, חובה שתהא לה הצדקה כלכלית, הנתפסת כממשית וראויה על ידי הציבור הרחב, כמו גם על ידי החקלאים עצמם.

העיסוק במציאת ערכים כלכליים נוספים לנוף החקלאי נובע מההכרה בעובדה שהחקלאות כמייצרת מזון אינה מהווה כיום ענף בעל כדאיות רווחית גבוהה, וסביר להניח שמצב זה יתקיים לאורך זמן. יתר על כן, הפיכת החקלאות היצרנית לענף רווחי עשויה להוביל להרס הנוף - על ידי שימוש נרחב בחממות, או במבנים אחרים שיפגמו בערכיו.

סיבה נוספת לעיסוק בפן הכלכלי של הנופים החקלאיים, היא הניסיון למנוע את תהליך העיוור של האוכלוסייה הכפרית. ללא חקלאים - לא יהיו נופים חקלאיים, וכאשר החקלאות הופכת פחות ופחות כדאית מבחינה כלכלית, על הרשויות לנקוט מדיניות שתבטיח את המשך החיים הכפריים והעיבוד החקלאי. קיימת חשיבות רבה להרחבת הבסיס הכלכלי של האזור הכפרי, על ידי פיתוח עסקים קטנים ותיירות כפרית שישפכו לתושבי הכפר מגוון אפשרויות פרנסה. אפשרויות אלו יסקרו להלן.

מחקרים כלכליים שנערכו בארץ ובעולם, ניסו לכמת ולחשוף את ערכו הכלכלי של הנוף והטבע. ברבים מהם נמצא שקרבה לנופים פתוחים בעלי ערך טבעי גבוה, כגון חוף הים, או פארקים ציבוריים גדולים - מעלה את ערכי הנכסים הסמוכים אליהם, או את הרווחים של העסקים המתמקמים בסמוך אליהם. כמו כן, נמצא שנופים פתוחים תורמים לרווחי ענף התיירות ולעסקים קטנים, וכי ניתן לכמת כלכלית גם את התועלת מהנופים עבור מטיילים ונופשים בחיק הטבע. לבסוף, נמצא כי שטחים פתוחים וחקלאיים מהווים נטל נמוך יותר על הקופה הציבורית, מכיוון שהשירותים שהרשויות נדרשות לספק להם זולים יותר מהשירותים לשטחי מגורים. גם גורם זה צריך לבוא בחשבון בהערכה הכלכלית של נופי חקלאות.

ערכו הכלכלי של הנוף החקלאי, באופן ספציפי, נדרש עדיין למחקר מעמיק. קביעות ראשוניות בנוגע לערכו הכלכלי של נוף זה יובאו בפרק זה.

1. ערכו של הנוף החקלאי ביחס לנדל"ן

מחקרים כלכליים רבים ניסו לאמוד את ערכם הכלכלי של שטחים פתוחים באמצעות כימות התוספת שהקרבה לשטחים פתוחים מקנה לנדל"ן. מחקרים המתייחסים באופן ספציפי לתרומה של נופים חקלאיים לערכי נדל"ן, בנפרד משטחים פתוחים או נופים טבעיים, הם נדירים יותר. הנתונים שיובאו להלן שאובים ממחקר שבא לאמוד את ערכם של הנופים החקלאיים באזור זכרון יעקב ובקעת הנדיב (צבן, 1999).

ערכו של הנוף החקלאי עבור נדל"ן הסמוך אליו יכול להתבטא בשני אופנים: א. ערכם של נכסים המצויים במגזר הכפרי, ביישוב בעל אופי כפרי העטוף בנופים חקלאיים; ב. ערכם של נכסים המצויים בישובים עירוניים, ובבניה רוויה, אך הפונים אל נוף חקלאי או סמוכים לשדות המעובדים.

במחקר בקעת הנדיב הוערך כי 25% מערך דירה צמודת קרקע מיוחס למיקומה במגזר הכפרי, כלומר ביישוב בעל אופי כפרי העטוף בנופים חקלאיים.

בנוסף מרבית המחקרים, שנערכו בישראל ובארצות שונות בעולם, מצביעים על עליה בערכם של נכסים עירוניים, כתוצאה מקרבה לערכי טבע ונוף. דירות המצויות בקרבה לשטחים פתוחים איכותיים (כגון פארקים עירוניים נרחבים) או פונות לנופים אטרקטיביים (כגון חוף הים) - ערכן בשוק גבוה משמעותית מדירות דומות שאינן סמוכות לערכים כאלו.

במחקרים שנערכו בארצות הברית, נמצא שערכן של דירות שהיו סמוכות לפארקים עירוניים, או לחגורת הירק שמסביב לעיר, היה גבוה ב-7% - 32% מדירות דומות המרוחקות משטחים אלו. בבדיקת ערך הקרקעות סביב פארק עירוני נרחב בפילדלפייה נמצא שכ-33% מערך הנכסים יכול להיות מיוחס

לקרבה לנוף פתוח (Fausold and Lilieholm מצוטט על ידי צבן, 1999). בבדיקות שנערכו בישראל נמצא שבדרך כלל מגיעה התוספת במחיר הדירה עבור גינה פרטית או נוף הנשקף מהחלון ל-10% - 15% ממחיר הנכס (טישור, 1995, מצוטט על ידי צבן, 1999).

מחקרים אלו דורשים, כמוכן, פירוט והרחבה, ויתר התמקדות בנופים החקלאיים באופן ספציפי. בבדיקות ראשוניות שנערכו בישראל (ברו, 2001) מצביעות על כך שתושבי המגזר הכפרי מערכים חיובית את הנופים החקלאיים המצויים בקרבתם. קיים צורך בבדיקה מקפת של תרגום ההתייחסות החיובית הזו למונחים כלכליים.

2. ערכו של הנוף החקלאי לתיירות

שימור נופים חקלאיים קשור לפלח תיירותי מתפתח - תיירות מורשת. תיירות מורשת מוגדרת על ידי "הקרן הלאומית לשימור היסטורי" (National Trust for Historic Preservation) בארה"ב כ"פרקטיקה של נסיעה לשם חווית אטרקציות היסטוריות ותרבותיות, ולשם לימוד העבר של קהילה, אזור או מדינה, באופן מהנה ואינפורמטיבי".

בארה"ב תיירות מורשת (heritage tourism) פופולרית ביותר, ומתמקדת יותר ויותר בנוף ולא דווקא במבנים היסטוריים. בחלקים שונים של המדינה, תיירות המורשת החליפה את החקלאות ואת התעשייה כמקור המרכזי לפרנסת האוכלוסייה. בשנת 1990, כאשר "הקרן הלאומית לשימור היסטורי" יצרה את התכנית לתיירות מורשת, הוערך שתיירות מסוג זה מהווה כמחצית מכלל שוק התיירות האמריקאי, כ-170 מיליארד דולר בשנה. התכנית לתיירות מורשת מעודדת קהילות שונות לשווק את הנוף המקומי שלהן כ"נוף מורשת" (Alanen and Melnick, 2000).

בבריטניה, מקובל לראות בנוף החקלאי מוקד משיכה מרכזי לתיירות פנים. במדינה זו נערכים כ-1.3 מיליארד ביקורים של אנשי העיר באזורים הכפריים בכל שנה. נופש ותיירות הם מקור חשוב לתעסוקה במגזר הכפרי, ותומכים בכ-380,000 מקומות עבודה, ו-25,000 עסקים מקומיים. ב-2000, נאמד שווי של ענף התיירות הכפרית ב-12 מיליארד ליש"ט.

אחד מקווי המדיניות המרכזיים בבריטניה לתמיכה בתיירות הכפרית היא להרחיב את אפשרויות הגישה של תושבי הערים לאזורים הכפריים. כבר כיום קיימים ברחבי האזורים הכפריים שבלי הליכה ציבוריים באורך של כ-169,000 ק"מ, מתוכם 10 שבילים הם "מסלולים לאומיים" (National Trails) בנוסח שביל ישראל. שימור והרחבת זכויות המעבר הציבוריות אל האזורים הכפריים היא אחת מהמטרות המרכזיות של התכנון הלאומי והמקומי, ומוטמעת בכלל התכניות ומסמכי המדיניות בנושאים שונים (the Countryside Agency, 2001).

בנוסף אחת הדרישות לקבלת עדיפות במענקים ממשלתיים לטיפוח הנוף הכפרי היא נגישות לציבור הרחב. בנוסף, יקבלו עדיפות במתן מענקים אלו נופים חקלאיים הנמצאים בסמוך לריכוזי אכלוסיה, או נמצאים במקומות עם נצפות גבוהה (למשל בסמוך לכבישים) (DEFRA, 2001).

יש להדגיש שענף התיירות הכפרית תלוי בנופים חקלאיים מטופחים לשם קיומו. מהותו של ענף התיירות היא מכירת חוויות נופיות ואטרקציות מקומיות ייחודיות, שעליהן מתבססים שירותי האכסון וההסעדה. מכבר ידוע שבתי מלון מוכרים במחירים גבוהים יותר חדרים שמחלונותיהם נשקף נוף, מחדרים שאינם פונים לנוף. בבדיקות שונות (צבן, 1999) נאמד החלק המיוחס לקרבה לנוף, מהפדיון במלונות המצויים בסביבה כפרית, בכ-20%-10%.

ה- Countryside Agency בבריטניה מכיר בתלות ההדדית של החקלאות והתיירות זו בזו, אף על פי שהתיירות היא רווחית הרבה יותר, כענף כלכלי. כיום, מציינת סוכנות הכפר הבריטית, הקשר בין התיירות והחקלאות אינו זוכה להכרה, והחקלאות אינה מטופחת מתוך הבנת תרומתה לפיתוח התיירות הכפרית. להתעלמות זו יש תוצאות הפוגעות בחקלאות ובתיירות הכפרית גם יחד. יש לעודד את החקלאים לטפח את הנוף הכפרי, בגלל ערכיו הגבוהים עבור תעשיית התיירות. אבטחת עתידה של תעשיית התיירות הכפרית תלוי באבטחת סביבה אקולוגית בריאה ונוף חקלאי מטופח (the Countryside Agency, 2001)

3. ערכו של הנוף החקלאי לשימושי פנאי ונופש

הציבור מפיך תועלת מקיומם של שטחים פתוחים ונופים חקלאיים, היוצרים את האפשרות לצאת לטיול ולנופש בחיק הטבע. סקר שנערך בישראל ב-1997 בחן את חשיבות הסביבה החקלאית בהחלטה על בחירת מקום הטיול או הנופש (פליישר, 1997, מצוטט אצל צבן, 1999). 44% מהמטיילים בעמק יזרעאל ציינו שהנוף החקלאי השפיע במידה רבה על בחירת אזור הטיול. כמו כן הסכימו מרואיינים רבים עם האמירה: "חשוב לי לדעת שקיימים שטחים פתוחים וחקלאיים אליהם אוכל לצאת". כמו כן נמצא שהמטיילים בעמק יזרעאל היו מוכנים לתרום 33 שקלים בממוצע, בכדי לשמר את הנוף החקלאי באזור.

אמדתן של הערך הכלכלי שאמירות אלו, ושל הביקורים בנופים החקלאיים, הוא עניין מורכב למדי. ניתן לאמוד זאת על ידי כימות הוצאות הנסיעה של המטיילים, למשל ההוצאות על דלק. טיפוח נופים חקלאיים בסמוך לריכוזי האוכלוסייה יתבטא, לפיכך בחסכון למשק, במונחים של הוצאות נסיעה, בלאי הרכבים, לחץ בכבישים וכדומה.

כמו כן, יש לתת את הדעת על הרווח לעסקים מקומיים כתוצאה מביקור הנופשים בנוף החקלאי. מסעדות, חנויות מזכרות, מוזיאונים ואטרקציות מקומיות - כולם יוצאים נשכרים מהמבקרים בנוף החקלאי, גם ממטיילים שמטרת ביקורם העיקרית היא סיור וידיעת הארץ, ולא דווקא קניות או ביקור באטרקציות מקומיות.

4. ערכו של הנוף החקלאי לעסקים מקומיים

אחת האפשרויות להרחבת הבסיס הכלכלי של המגזר הכפרי היא פיתוח עסקים מקומיים, בדרך כלל בקנה מידה קטן. עסקים אלו ישענו על האיכויות של הנוף הכפרי, ועל היצרנות החקלאית, ויכללו: שווקים למוצרים חקלאיים, תיירות כפרית, חוות סוסים, גני אירועים כדומה. עסקים כפריים אחרים ישענו על ייצור מוצרים חקלאיים ייחודיים - מוצרים אורגניים, מסורתיים או כאלה הדורשים אומנות ומיומנות מיוחדת.

עידוד ופיתוח עסקים כפריים מהווה אסטרטגיה מרכזית בבריטניה. Farming and Rural Conservation Agency משמשת כמרכז יעוץ עסקי לחקלאים, לצורך איתור הזדמנויות עסקיות באזור הכפרי, מעבר לפעילות החקלאית גרידא. בהמבורג מעודדת הממשלה המקומית את הקהילות הכפריות הסמוכות לפתח עסקים קטנים שישרתו את תושבי העיר: בתי קפה, צימרים, שווקים כפריים, חוות סוסים וכדומה.

יש לזכור, ששוק העסקים הכפריים הקטנים נשען על "שיווק הייחוד". התיירים העירוניים, המבקרים בשווקים ובמסעדות המקומיות מעוניינים לחוות מקומות ייחודיים, בדרך כלל קטנים בממדיהם, ובעלי

אופי ייחודי. שימור הנוף הייחודי הוא, לפיכך, אינטרס עסקי מהמעלה הראשונה. אף תייר עירוני לא יגיע לאזור הכפרי בכדי לראות את אותן מסעדות מזון מהיר, סופרמרקטים או תחנות דלק אותן הוא רגיל לראות ליד הבית (Wijermans, 1992).

הרחבת הבסיס הכלכלי של המגזר הכפרי נחשבת בארצות רבות כצורך חיוני, וארגונים "ירוקים" רבים, שמטרתם שימור הנופים החקלאיים, פועלים במקביל בכיוון זה. לדוגמה ה- the Council for Preservation of Rural England בבריטניה עורכת פעילויות רבות, שמטרתן להגביר את יציאת תושבי העיר אל הכפר, ותמיכתם בעסקים מקומיים. הארגון תומך ב"מוצרי מזון מקומיים היוצרים את הקשר בין מוצר והנוף בו הוא נוצר". פעילות נוספת במסגרת זו היא ה- National Picnic Weekend במהלכו נערכים פיקניקים רבים ברחבי המגזר הכפרי, שבמרכזי ביניהם משתתפת המלכה עצמה (CPRE, 2001).

מחקרים נוספים נדרשים בכדי להעריך את הרווחיות לעסקים מקומיים, הנובעת מטיפוח הנוף הכפרי. עד כמה תורמים פיתוחם של דרכי טיול בנופים כפריים לעסקים אלו? עד כמה תורמים השיקום הנופי של אלמנטים כגון טרסות או שוברי רוח לרווחים של מסעדות כפריות, חנויות לתוצרת חקלאית או חוות סוסים? עד כמה חשוב המרחב הכפרי להכנסותיהם של גני אירועים? תהא ההערכה המדויקת אשר תהא, הקשר בין הנוף והרווח העסקי גלוי לעין. המדיניות צריכה לפתח קשר זה, ולערוך "הכרה מחדשת" בין הצרכן, המוצרים שהוא מעריך, והנוף - המהווה אלמנט חשוב בהערכה זו. חיזוק הקשר בין הצרכן העירוני והיצרן הכפרי הוא הבסיס למדיניות זו. כמובן, יש לשמור על איזון בין ההתפתחות העסקית והתיירותית באזורים הכפריים, וטיפוח הנוף - כך שההתפתחות הכלכלית לא תכרות את הענף עליו היא יושבת.

5. הכנסות ציבוריות מקרקע חקלאית - מיסוי

פיתוח פרברי מפוזר עולה כסף רב למשלמי המסים. מכבר ידועה העובדה כי תשתיות נרחבות, כמו גם הפיזור של השירותים החברתיים כגון חינוך ובריאות, על פני יישובים קטנים רבים המרוחקים זה מזה, מהווה נטל על הקופה הציבורית. לעומת זאת, קיום שטחים חקלאיים עשוי להוות מקור הכנסה במושגים של מיסוי.

בארצות הברית נמצא כי חוואים וחקלאים משלמים יותר מסים מקומיים מאשר כמות הכסף שהרשויות המקומיות מוציאות כדי לספק להם שירותים. לעומת זאת, שימושי קרקע של מגורים פרבריים מהווים נטל על מערכות המיסוי המקומיות; ההוצאה של הרשויות של מתן שירותים לאוכלוסייה המתגוררת במגורים פרבריים גבוהה מההכנסות מארנונה (צבן, 1999 American Farmland Trust, 2001). אותם מחקרים הראו שהפיתוח הרווחי ביותר מבחינת ההכנסות לרשות, הוא לתעשייה ומסחר, אלא שאז קיים גם סיכון גבוה ששטחי המסחר והתעשייה לא יהיו יצליחו, ואזורי התעשייה והמסחר יישארו שוממים. שימור שטחים פתוחים, לחקלאות או שימושים אחרים, הוא השימוש המאוזן ביותר מבחינת הרשות, בגלל ההוצאות הנמוכות הכרוכות בו עבורה (צבן, 1999).

בישראל נדרש מחקר מקיף שימפה את העלויות הציבוריות של הפרבור לעומת העלויות (או ההכנסות) הציבוריות של הקרקע החקלאית. אם ימצאו תוצאות דומות לממצאים בארצות הברית - כי אז קיים טיעון כלכלי נוסף בעד שימור הקרקע החקלאית ועצירת הפרבור.

6. סיכום

הפן הכלכלי של שימור נופים חקלאיים הוא נושא מרכזי, שיש ללמוד אותו בקפידה. ממחקרים וניירות עמדה שנכתבו בעולם עולה כי למגזר הכפרי חשיבות רבה ב"ייצור" תיירות כפרית, ויכולת פיתוח של עסקים מקומיים רבים, המתייחסים ומתבססים על הנופים החקלאיים הייחודיים. כמו כן, נמצא שהנופים הכפריים מייצרים תועלות עבור המגזר העירוני - כיוצרים מעטפת ירוקה ומטופחת לעיר, מעטפת המשפיעה על ערכי הנדל"ן ועל הרווחים העסקיים באזורים העירוניים הסמוכים לה. לבסוף - הסקטור הכפרי הוא "זול" יותר לציבור מפרבור ופיזור עירוני. סיבה זו אף היא משמשת להצדקה כלכלית של שימור הנוף החקלאי.

אמירה נוספת, התקפה לגבי כל השטחים הפתוחים, ובפרט לגבי נופים ערכיים כגון הנופים החקלאיים, היא כי **התועלת מהם אינה מוגבלת לתועלתו של הדור הנוכחי, אלא כוללת גם את תועלתם של הדורות הבאים.** מבחינה זו ניתן לראות ב**נופים החקלאיים נכסים עתידיים**, אשר במבט לטווח ארוך תועלתם גדלה לאין שיעור. לפיכך, תהיה זו שגיאה לוותר עליהם, תוך הזנחתם או הריסתם לצורכי בינוי ופיתוח. יש לזכור שבניה, ואף הזנחה גרידא של הנוף החקלאי, הם מעשה בלתי הפיך. בעוד מספר עשורים, הנופים החקלאיים עשויים להיות מוצר נדיר ביותר, ומוערך פי כמה וכמה, על ידי הציבור כולו.

יתר לימוד ומחקר נדרשים לאמידה מדויקת יותר של הערך הכלכלי של הנוף הכפרי, ושל מסקנות המדיניות הנגזרות מכך. כמסקנה ראשונית, ניתן להצביע על הטענה כי לא ניתן לשמר נופים חקלאיים מתוך פרספקטיבה אסתטית, היסטורית או מוזיאונית בלבד. שימור אמיתי ובר קיימא של הנוף החקלאי נידרש לשיתוף פעולה מלא בין כלל הגורמים הקיימים בשוק, והמושפעים מערכי הנוף החקלאי: משרד החקלאות, המשרד לאיכות הסביבה, משרד החינוך והתרבות, משרד התיירות; עמותות תיירות מקומיות; ארגוני החקלאים; עמותות עירוניות האמונות על שימור איכות החיים בעיר; וציבור היזמים ואנשי העסקים. השמטה של אחד מהשחקנים הללו תתבטא בהצלחה חלקית בלבד של תכנית השימור.

פרק ח' – יחידות הנוף בישראל - היבטים של נוף חקלאי (חלקי)

1. הנחות יסוד

המגוון הטבעי

המגוון הטבעי בו נתברכה ארץ ישראל הינו נכס וערך תרבותי וסביבתי מן המעלה הראשונה. מגוון זה נדרש להעמקה, לטיפוח, להדגשת הייחודי והשונה ולמניעת טשטושם והאחדתם של נופים. כך הדבר לגבי נופים טבעיים, וכך הדבר לגבי נופים אנושיים תרבותיים, ובכלל זה הנוף החקלאי.

משימה זו של הדגשת הייחוד ו"רוח המקום" בנופים חקלאיים שונים יש בה יתר קושי על פני שמירת ייחודם של נופים טבעיים. הנוף החקלאי הינו מעשה ידי אדם, ויתכן שדעתנו תהיה קלה ונמהרת ביחס אליו, שהרי "הפה שאסר הוא הפה שהתיר", ומה שבנינו אנו, לכאורה יותר לנו לשנותו בנקל.

מגוון הנוף החקלאי

כשם שהנוף הטבעי בארץ ישראל, רב פנים ומגוון, כך גם (ואולי עקב כך) הנוף מעשה ידי אדם, ולצורך עניינינו - נופי ההתיישבות והחקלאות. על פי זאת נוצרו וגובשו במהלך דורות רבים מסגרות חקלאיות שצמחו ונרקמו מתוך תנאי הסובב, והותירו חותם של נוף חקלאי אופייני, נוף המשקף את תנאי המקום, התנאים הפיסיים, האקלימיים החברתיים והאגרוטכניים.

מידת החשיבות וההערכה הניתנות לנוף הטבעי, מן הראוי שינקטו גם כלפי הנוף האנושי החקלאי, מעשה ידי אדם. ובהתאם לכך, ראוי שנכיר במגוון החקלאי הנופי, ונפעל להדגשת ייחודו והעצמתו.

שתי הנחות אלו, בדבר המגוון הנופי הקיים בארץ, ובעקבותיו, ועל יסודותיו - המגוון האנושי המעצב את הנוף התרבותי, ישמשו כבסיס למפת יחידות הנוף החקלאיות. תפקידו של המחקר הנוכחי להציב מפה זו, כראשיתו של דיון בדבר אפשרויות טיפוח, ממשק, שימור ועיצוב נוף, בצורה דיפרנציאלית ומותאמת לתנאי המקום, כך שתחזק הזהות והדימוי המקומי, ובכך תתעשר דמותה של הארץ.

ארץ-ישראל מצטיינת במגוון נופים. נופי יער וחורש לצד מדבריות וערבות, חופי ים, יערות פארק, מלחות, ביצות, הרים ועמקים, מקום מפגש של אקלימים, בתי גידול ותרבויות. כל אלה חברו ליצירתם של נופים שונים ולמעבר מהיר וחד בין נופים אלה. ניתן לומר כי אחד מאוצרותיה של הארץ הוא אותו מגוון של יחידות נוף שונות בתכלית הנמצאות בסמיכות ובהרמוניה.

במהלך ההיסטוריה של ארץ-ישראל התפתחו התרבות החומרית, ההתיישבות והחקלאות מתוך איכויותיהן של יחידות הנוף. כך תרם האדם להעצמתו וחיודו של אותו מגוון נופי וכך התפתחה תרבות של נופי חקלאות מובהקים של חבלי ארץ שונים שתרמה לעושר החזותי של הארץ. דמות הנוף החקלאי והמראה הייחודי של מקום מתוארים בספרות, שירה ואומנות, בתנ"ך, בספרות חז"ל ובמקורות בני זמננו. "רבן שמעון בן גמליאל היה אומר: סימן להרים עצי מילין, סימן לעמקים דקלים ... סימן לשפלה שקמים" (פסחים נ"ג ע"א).

יכולת אבחנה זו הולכת מטשטשת בתקופה המודרנית, וניכר תהליך של האחדת יחידות הנוף. די אם נזכיר בינוי רציף, מונוטוני ודומה בחבלי ארץ שונים (צמודי קרקע בהר אדר מזכירים את עומר ולהבים, וכניסות לעיר מטופלות באורח דומה בקרית שמונה ובראשון לציון), או טיפול אחיד בשטחים הפתוחים

(עצי המחט ביערות ביריה, סמוך לצפת, זהים ליער יתיר בדרום הר חברון). וכך נוצר דמיון מבחינת הסביבה הבנויה, הנוף החקלאי ונוף הייעור בין נופי היישובים בחבלים תענך ולכיש.

לדברים הללו משנה תוקף מבחינת מיקומה של ישראל, בצומת יבשות ותרבויות. הרי החקלאות אינה אלה תוצר של מפגש בין האדם וסביבתו, וכאשר מפגש זה זכה לדינאמיות כה רבה, הן בהיבט הפיסי, והן בהיבט האנושי, נוצר גם עושר רב במגוון הצורות החקלאיות, פרי מפגש ומיזוג של נופים ואנשים. הנוף החקלאי משקף אם כן, תבניות, חומרים מנהגים ומסורות שהתפתחו באזור.

והוא כולל תצורות התישבות המבוססות על חקלאות (קיבוץ, מושב, מצפה, חווה, כפר ערבי) תבניות חקלאיות (פרדס, פרחים, זיתים, מטע עצי פרי, תבואה, פלחה, בריכות דגים) מתקני מים (תצורות השקיה והובלה, מאגרים, מגדלי מים) ונופי חקלאות שהפכו לאיקונים תרבותיים מקומיים (טרסות בהר יהודה, כרמי זיתים בגליל).

2. רקע תיאורטי - הבסיס המתודולוגי לקביעת חטיבות הנוף

לקראת הכנתה של מפת יחידות הנוף החקלאי, יש לדון במהותה של החלוקה ליחידות נוף כשלעצמה. לשם כך נדרשת הגדרת יחידת המיפוי הראשונית אשר לה תהיינה מיוחסות תכונות ומאפיינים, לאמור - הגדרת "יחידות העבודה".

בתכנית 2020 נקבעו יחידות המיפוי הראשיות, כחטיבות הנוף המרכזיות של ארץ-ישראל. יחידת נוף הוגדרה כיחידה בעלת קווי מתאר בולטים ומשותפים, ומתקיימות בה תכונות אחידות מבחינת משאבי השטח; פני השטח, האקלים ובתי גידול. יחידת נוף מתאפיינת בכך שהיא ניתנת לתיחום בעזרת קווי נוף ברורים ושימוש אופייני מסורתי על ידי האדם.

יחידות הנוף, והקשריהם הסביבתיים נדונו בעבודות אחדות אשר הציגו את מערכות הזיקות בין מסלע, קרקע ובתי גידול המתפתחים עליהם. (רבינוביץ 1986). איתן גדליזון בעבודת המוסמך שלו - הליך בניתוח והערכה של משאבי טבע למטרות תכנון שמושי קרקע בשטחים הפתוחים - השתמש ביחידות נוף מקומיות כבסיס להכנת מפת רגישות מרחבית (גדליזון 1992). נקודת מבט אקולוגית ליחידות הנוף ניתנה ביצירת המונח "יחידה אקולוגית", המחזיקה במרחב מוגדר מיני צמחים ובעלי חיים טבעיים המקיימים יחסי גומלין כלשהם ביניהם ועם הסביבה הטבעית, תוך יצירת נוף מסוים. (פרבולוצקי, 1994). נקודת מבט הרואה את תכונות השטח כנקודת מוצא ובסיס לתכנון, גובשה על סמך חלוקה ליחידות נוף על פי היסודות הגיאומורפיים והליתולוגיים שלו. (Mcharg, 1992).

בתכנת 2020, בהשתתפות אנשי מדע ומומחים מקרב כלל גורמי השטח בארץ, הוגדרו ומופו חטיבות הנוף העיקריות בארץ. תיחום חטיבות הנוף נעשה על סמך פרמטרים פיסיים מרחביים, המהווים יסוד להומוגניות של חטיבת הנוף. פרמטרים אלה הם בעיקר המסלע והתבליט וצרוף התהליכים הנגזרים מהם (תהליכי בליה והשקעה בתנאי מסלע ואקלים נתונים), האקלים, הקרקעות המתפתחות על גבי מסד הסלע והצומח הטבעי המתפתח בהן. התפתחות תנאי ההתיישבות, החקלאות, צורות העיבוד המסורתיות והתכסית הכוללים מהווים רובד אחרון ומשלים. רובד זה משקף את יחס האדם לשטח, הבא לידי בטוי בניצול משאבי הקרקע בדרכים מסורתיות, בהתאם לתנאיו הטבעיים.

המשכה של עבודה זו התבצע ביתר פרוט במסגרת תכנית המתאר הארצית - תמ"א 35 (קפלן, 1998), בה סווגו יחידות נוף ברמת פרוט גבוהה, ובהן יחידות נוף אשר ביטוייהן וערכיהן העיקריים נמצאים בתחום הנוף החקלאי. שתי עבודות אלו, מיפוי חטיבות הנוף בתכנית 2020 ומיפוי יחידות הנוף בתמ"א 35, ישמשו בסיס לניתוח ערכי הנוף החקלאי, נשוא המחקר הנוכחי.

3. קווים מאפיינים של "נוף חקלאי" ביחידות הנוף בישראל

הדיון המפורט אודות תכונותיהם של יחידות הנוף בישראל, כלל גם היבטים של נוף ושימושים חקלאיים. אך ללא מיקוד והתייחסות ספציפית. דיון זה נעשה על פי רוב בקונטקסט של התכנון הארצי (תכנית 2020 ותמ"א 35) ומטרתו היו הערכת רגישות וערכיות שטחים פתוחים כבסיס לקבלת החלטות בדבר יעודם.

מבחינה זו יש להכיר בטענה כי מרכז הכובד של התייחסות זו כוון בעבר לעבר הנופים הטבעיים, שטחי יער וחורש, טרשים, נחלים, חופים ונופי מדבר. הנופים הטבעיים זכו להכרה וניתוח מפורטים, להערכה איכותית וכמותית של תכונותיהם, ולדרגת שימור גבוה.

שטחי החקלאות זכו לתשומת לב מצומצמת יחסית, ודירוג הרגישות שנקבע להם היה בדרך כלל נמוך מזה של השטחים הטבעיים (למעט נופים חקלאיים דרמטיים, דוגמת עמק בית נטופה).

ההסבר לכך נמצא בשוני מופלג בין שתי תבניות נוף אלו, כפי שהוסבר לעיל בפירוט בפרק א', בדיון אודות ההבדלים בתודעה בין הנוף הטבעי והנוף החקלאי.

נוף חקלאי כציון מקום

במהלך ההיסטוריה היווה הנוף החקלאי מקור השראה והשפעה מרכזי לעיצוב גנים ונוף. הגן למעשה עשה שימוש בהיבטים הצורניים והפונקציונליים של החקלאות והפכם למקום של נופש והנאה, כאשר הצורות, החומרים, המסורות והטכנולוגיות החקלאיות משמשים לו כמדיום. אומנות 'חקלאית' זו עשויה לבוא לידי ביטוי בכל קנה מידה שהוא מגן צמחי מרפא, דרך בוסתן עצי פרי לנוף חקלאי נרחב.

החקלאות הייתה מערכת מסודרת, גיאומטרית. יש לה איכות חזותית הבאה לידי ביטוי בצבעים, טקסטורה, קו וקנה מידה, חלקם קבועים וחלקם משתנים: תלמים הנמשכים בצורות ליניאריות לקו האופק, פסיפסי שדות, צורות השתי וערב של מטעים ופרדסים, תמיכות לגפנים בכרם ותעלות השקיה. כל אלה עברו טרנספורמציה ומצאו שימוש בעיצוב גנים ונוף.

ההשקיה על תצורות הנוף הרבות שלה (תעלות מים, אמות, סכרים, גומות השקאה וברכות) עשויה להדגים שימוש מושאל בצורות ותפקודים, הלקוחים מהנוף החקלאי, לשם עיצוב הנוף. 'חצרות התפוזים' בקורדובה, ספרד מדגימות יפה את שכלול מערכת ההשקיה הבסיסית לצורה מורכבת של מקורות מים, תעלות ואגנים, המשקים פרדס של עצי הדר. שימוש דומה נעשה ע"י אדריכל הנוף שלמה אהרונסון בחצר סוזאן דלאל בתל אביב. דוגמה לשימוש מודרני במרכיב המים היא המזרקה המפורסמת בסיאטל, ואשינגטון, הבנויה כולה מחלקי מערכת השקיה מודרנית, צינורות וממטרות, המזניקים אל האוויר סילוני מים ומתיזים רסס הנקלט בברכה גדולה.

האפשרויות לשימוש מודע בצורות ושימושים הלקוחים מהנוף החקלאי בעיצוב הנוף בן זמננו כוללות, בין היתר, את צורת השתי וערב של מטעים ופרדסים, המוצאת את המשכה הישיר בשדרות עצי רחוב וחורשות בפארקים עירוניים; מדרגים וטראסות, שצורתן התפתחה למדרגות וקירות, הותאמה לבניה במדרונות; סטרוקטורות, שמשו במקור לתמיכה והכוונת גפנים, התפתחו לפרגולות וסוכות המשמשות בגן הפרטי והציבורי. מרכיבים אלו ואחרים יכולים לשמש בעיצוב ותכנון הכניסות לעיר, תיחום גבולות, הגדרת חלל, יצירת אופי צמחי המותאם לאזור, וכן לשם הדגשת הרבדים ההיסטוריים והתרבותיים באזורי הארץ השונים.

נופים טבעיים וחקלאיים

חטיבות הנוף בישראל ניתנות לחלוקה וסיווג מן ההיבט הטבעי - חקלאי בדרך הבאה :

1. נופים טבעיים, חסרי כל נוכחות חקלאית

כאן נכללים נופים תלולים ביותר, או מדבריים אשר התנאים הפיסיים או האקלימיים לא איפשרו התפתחותה של כל צורת חקלאות עליהם.

קבוצה זו אינה כלולה בדיון הנוכחי, למעט חשיבותם של קווי המגע והמפגש שטחי החלקאות והנוף הטבעי, כגון מורדות הגלבוה ועמק חרוד.

דוגמאות: הר חרמון, מצוקי גולן, מתלול צורים, המכתשים.

2. נופים טבעיים הכוללים שיעור קטן של שטחי עיבוד חקלאי

בקבוצה זו נכללים נופים הררים ותוכם שטחי עיבוד חקלאי מועטים, במטליות קרקע, על פני מדרגים גיאיות. מרבית השטח טרשית ותלולה, ומיעוטה, כ-10-5% מכלל השטח, מעובדת.

בנושא זה מיוצג מאבקו של האדם בסביבה קשה וסרבנית, בהכשרה ושינוי השטח לעיבוד חקלאי. כאן משתקף סיפור יצירת המדרגים בהר, הצמדות לתנאי השטח, השימוש המושכל במים, והאחיזה העקשת בכל פיסת קרקע ראוייה לעיבוד. סיפור המשתרע על כל שלושת אלפים שנות התיישבות והאחזות בהר, עד לימינו אלה.

לדוגמא: הרי הגליל, הכרמל, הרי יהודה

3. נופים מעורבים

בקבוצה זו, הנוף הטבעי והחקלאי מעורבים זה בזה, ויוצרים פסיפס של נוף מגוון, הכולל מעשה שמיים ומעשה ידי אדם.

העניין בקבוצה השלישית נובע מן השילוב הנינוח, זה בצד זה של נוף טבעי ולצידו שטחי עיבוד גדולים. שטים שנוצרו לא מתוך מאמץ יתר של הכשרה ושינוי פני השטח, אלא מתוך ניצול הקיים, עמקים, גאיות ורמות, לצידן של גבעות מתונות. הפסיפס של נוף טבעי ואנושי הוא סימן הנוף האופייני כאן.

לדוגמא: שפלת יהודה הנמוכה, גבעות אלונים שפרעם, מרחבי הבזלת של כורזים.

4. נופים חקלאיים מובהקים

יחידות נוף המהוות מישורים ושדות עיבוד, רצופים ומובהקים, בהם מתקיים עיבוד חקלאי בכל שטח היחידה.

בקבוצה זו שולט הנוף החקלאי, לרוב במישורים מעובדים ברציפות. כאן חותמו של האדם ניכר ושולט, ללא איזכור או שריד של הנוף טבעי, טרם הוכשרה הקרקע לחקלאות.

לדוגמא: עמקי הצפון, שטחי החמרה בשרון, מישורי חרסית בצפון הנגב.

מובן כי חלוקה זו אינה מובהקת וכי יתכנו מצבי ביניים ומעבר בין הקבוצות השונות. יחד עם זאת החלוקה תסייע באפיון קווים ומאפיינים לנופים החקלאיים ביחידות הנוף, ובעיקר ליחס בין הנוף החקלאי והטבעי.

בבליוגרפיה (חלקית):

אילן שלמה, הגן הפורה - גישה אקולוגית לגן ולנוף, הוצאת משפחת אילן, 1997.

בן ארצי יוסי, חישה מרחוק, 2000.

ברו-זקס, רוני, עמדתם של תושבי חוף הכרמל כלפי הנוף החקלאי באזורם, עבודת גמר, לשם מילוי חלקי של הדרישות לקבלת התואר מגיסטר למדעים בתכנון ערים ואזורים, הטכניון, חיפה, מרץ 2001.

כהן, עמירם, "רואים ירוק", הארץ, 16 באוגוסט 2001.

סטיינברגר מייקל, "חלקת אלוהים הספציפית", הארץ, 2001.

רייפנברג אברהם, מלחמת המזרע בישימון, מוסד ביאליק, ירושלים, 1950.

צבן חיים, סובב רמת הנדיב, צנובר יועצים, 1999.

קפלן מוטי ואורן דיין, מערכת השטחים הפתוחים, תכנית 2020, 1996.

רון צבי, המדרגות החקלאיות בהרי יהודה, בתוך ספר יהודה ושומרון, 1970.

רינת צפריה, "ראו מה קרה ל"אזורים השלווים באנגליה", הארץ, 2001.

* ADAS - Agricultural Development and Advisory Service,
<http://www.oxfordshire.gov.uk/conservation.tucd02.htm>, 20/3/2001.

* Alanen, A. R., and Melnick, R. Z., Preserving Cultural Landscapes in America, the Johns Hopkins University Press, 2000.

* American Farmland Trust, Farming on the Edge,
<http://farmlandinfo.org/cae/foe2/foetoc.html>, 7/8/2001.

* American Farmland Trust, Home Page, <http://farmlandinfo.org/>, 7/8/2001.

* APRS - the Association for the Protection of Rural Scotland, Home Page,
<http://www.aprs.org.uk/about.htm>, 7/8/2001.

* Bayer, Karel, "People and Landscape: mediated perception of a philosophy of life dominating a society", Place in space - Human Culture in Landscape, proceedings of the second international Conference of the working group "Culture and Landscape" of the International Association for Landscape Ecology, Czech Republic, September 1992.

* CPRE, Conservation Chief Raises Sights for a Changing Countryside,
<http://www.cpre.org.uk/press/rel2001/026.htm>, 9/9/2001.

* CPRE, The Tranquil Areas of England,
<http://www.cpre.org.uk/policy/rural/tranquil/index.htm>, 7/8/2001.

* CPRE, A Charter for Country Lanes,
<http://www.cpre.org.uk/policy/transnr/cclanes/clanes1.htm>, 7/8/2001.

* CPRE, About CPRE, <http://www.cpre.org.uk/about/index.htm>, 9/9/2001.

* CPRE, Royal Picnic Launches Sixth National Picnic Weekend,
<http://www.cpre.org.uk/press/rel2001/027.htm>, 9/9/2001.

- * CPRE, Survey That Hedge!, <http://www.cpre.ac.psiweb.com/rural/hedgechk/hedge.htm>, 9/9/2001.
- * Crouch David, "Landscape in the identity of local culture", Place in space - Human Culture in Landscape, proceedings of the second international Conference of the working group "Culture and Landscape" of the International Association for Landscape Ecology, Czech Republic, September 1992.
- * DEFRA - Department for Environment, Food and Rural Affairs, England Rural Development Programme - Countryside Stewardship Scheme, <http://www.defra.gov.uk/erdp/schemes/landbased/css/cssindex.htm>, 9/9/2001.
- * Department of the Environment, Transport and the Regions, Press Notices - Meacher seeks views on common land in England and Wales, <http://www.press.dtlr.gov.uk/0002/0091.htm>, 11/9/2001.
- * Department of the Environment, Transport and the Regions, Supplementary Guidance to Regional Development Agencies - Rural Policy, <http://www.local-regions.dtlr.gov.uk/rda/guide/suprda05.htm>, 11/9/2001.
- * Freie und Hansestadt Hamburg, Stadtentwicklungsbehoerde, Landschaftsbild Hamburg, 1994.
- * Miljø & Energi Ministeriet (Ministry of Environment and Energy) Denmark, Environmental Policy and Organizational Overview, <http://www.mem.dk/countryprofile.htm>, 13/9/2001.
- * Ministry of agriculture, nature management and fisheries, the Netherlands, Policy themes, <http://www.minlnv.nl/international/>, 25/8/2001.
- * Rural Development Programme, The Netherlands 2000-2006 - Summary, the Ministry of Agriculture, Nature Management and Fisheries, the Netherlands, 2000.
- * Soerensen, Christiana, supervisor of agricultural landscapes of Hamburg Municipality, interview and lecture in the Technion, May 2001.
- * Skanzeny, Roznov pod Radhostem, <http://www.visitzechia.cz/scripts/menu.dll/skanzdet?1=uk&id=1>, 13/9/2001.
- * Skanzeny, Straznice, <http://www.visitzechia.cz/scripts/menu.dll/skanzdet?1=uk&id=2>, 13/9/2001.
- * The Campaign for the Protection of Rural Wales, www.cprw.org.uk/default.htm, 12/9/2001.
- * The Countryside Agency, Effects of Organic Farming on the Landscape, Research Notes Issue January 1998, <http://www.countryside.gov.uk/Information/Publications/ICEFiles/ccrn5.htm>, 12/9/2001.
- * The Countryside Agency, Towards tomorrow's countryside — a strategy for the Countryside Agency, Countryside Agency Publication, January 2001.

- *The Countryside Agency, Rural Proofing - policy makers' checklist, <http://www.countryside.gov.uk/information/ruralproofing/guidance.htm>, 12/9/2001.
- *The Countryside Agency, Countryside Character Initiative, http://www.countryside.gov.uk/activities/special/character/character_history.htm, 12/9/2001.
- * The Countryside Agency, Access to the Countryside in Selected European Countries, Research Notes Issue CCRN13 November 1998, <http://www.countryside.gov.uk/Information/Publications/ICEFiles/ccrn13.htm>, 12/9/2001.
- * The Countryside Agency, Agricultural Landscapes, Research Notes Issue CCRN13 November 1998, <http://www.countryside.gov.uk/Information/Publications/ICEFiles/ccrn3.htm>, 11/9/2001.
- * The Countryside Agency, Meeting the Events, <http://www.countryside.gov.uk/reception/legisl.htm>, 12/9/2001.
- * The Countryside Agency, Reinvesting in Our Countryside - the next steps, <http://www.countryside.gov.uk/reception/papers/AP0117a.htm>, 12/9/2001.
- * The European Commission, Agriculture and Environment, <http://europa.eu.int/comm/agriculture/envir/en/21.htm>, 7/9/2001.
- * UK Department for Environment, Food and Rural Affairs, The Protection of Field Boundaries - the government's response to the Environment, Transport and Regional Affairs Committee's Report, <http://www.defra.gov.uk/wildlife-countryside/fieldb/index.htm>, 12/9/2001.
- * Wasrmacott, R., "Landscape Appreciation", in: The Architects' Journal, No. 21, January 1976.
- * UNESCO, Asian Rice Culture and its Terraced Landscapes, Report on the Regional Thematic Study Meeting, Manila, 28 March to 4 April 1995, <http://www.unesco.org/whc/archive/rice95.htm>, 3/9/2001.
- * UNESCO, Archeological Landscape of the first Coffee Plantation in the Southeast of Cuba, <http://www.unesco.org/whc/sites/1008.htm>, 3/9/2001.
- * US Department of the Interior, Guidelines for the Treatment of Cultural Landscapes, 1996
- * Weller, J.B., Change and responsibility, in: the Architects' Journal, No. 21, January 1976.
- * Wijermans, Marcel, "Integral land-use planning for cultural landscapes in Europe", Place in space - Human Culture in Landscape, proceedings of the second international Conference of the working group "Culture and Landscape" of the International Association for Landscape Ecology, Czech Republic, September 1992.
- * World Heritage the agricultural landscape of Southern Oland - the cultivated land, http://www.h.lst.se/english/lanet/varldsarvet/cultivated_land.htm, 3/9/2001.